

Populizmus

**Budapest
2000. november 4.**

A 02 - 01975

Budapest 2001

Kiadja a Friedrich Ebert Alapítvány

Szerkesztők:
Kiss Endre
Molnár János

ISBN 963 00 8056 7

Készült az Akaprint Nyomdaipari Kft. gondozásában
Felelős vezető: Freier László

Tartalom

Előszó	5
Tverdota György József Attila és a magyar jobboldal	7
Molnár László A múlt kísértete vagy a jövő hírnöke?	19
A POPULIZMUSRÓL MINT KORUNK JELENSÉGÉRŐL	
Hüvelly István A populizmus és az európai pártrendszer	27
Heiszler Vilmos Kisországi populizmusok	35
Szabó Máté MIÉP, LAÉT, METÉSZ Változatok a populizmusra Magyarországon a rendszerváltás után (1990–1998)	39
Deák Péter „Hazafias” populizmus	51
Terestyéni Tamás Néhány gondolat populizmusról és kommunikációról a mai Magyarországon	57
Kiss Endre Jobboldali populizmus – egy nem várt visszatérés	69

Előszó

A Friedrich Ebert Alapítvány „Valóságos és virtuális populizmusok” címmel konferenciát rendezett 2000. november 4-én. E kötet az itt elhangzott, illetve a témához kiegészítésként elküldött előadásokat tartalmazza.

A vita idején még alig létezett a téma modern kutatása. Ezért is választottuk az interdiszciplináris megközelítési módot. Politológus, szociológus, filozófus, médiaszakember stb. fejtette ki álláspontját az alig kutatott téma által felszabadított kreativitás keretében.

A populizmusok helyi értéke azóta is folyamatosan változik. A kötetben megjelenő írások aktualitása ennek következtében csökkent, viszont az „első körös” gondolkodás perspektívái fájdalmasan élőek. Az a benyomás keletkezik bennünk, hogy amit egy adott jelen aktualitásában nem ismerünk meg (bár lehetne és kellene), az minden azt követő jelen megértését alapvetően eltorzítja. Érdemes visszanyúlni e tanulmányokhoz, amelyek felteszik azokat a kérdéseket, amelyeket mára megválaszolatlanul hagyva elfelejtettünk.

A kötet újraolvasása nyomán az az érzésünk, hogy újra elölről kell kezdenünk az alapvető folyamatok megértését. Ha az olvasóra is átragad a kötetnek a rejtett szellemi lustaságokat szétverő ereje, elértük célunkat.

József Attila és a magyar jobboldal

„E világon ha ütsz tanyát, / hétszer szűljön meg az anyád!” – kezdi József Attila híres és rejtélyes *A hetedik* című versét, s a kezdősorokba foglalt figyelmeztetés egyáltalán nem üres beszéd. A kortársak és az utókori a hat felsorolt szerep- és szituációváltozat rétegeit türelmesen vagy idegesen széthajtogatva mindig is a legbelül rejtőző „hetedik” kiletére és minéműségére voltak kíváncsiak, akiről a költő csak annyit árult el verse refrénjében: „A hetedik te magad légy!”

Hogy ki és milyen ez az igazi József Attila, ennek megállapítására nézve a közvélemény kétféle eljárást ismer. Az egyiket nevezhetjük kisajátításnak. A kisajátítás abban áll, hogy a költő hitvallásaira vagy annak tekintett vallomásaira, állásfoglalásaira, reprezentatívnak minősített költeményeire és még egy sor más forrásra hivatkozva egy adott befogadói kör szószólói egy hozzájuk közelálló alakot formáltak, s ezt a kimerevített képet a magukénak vallották. Az ötvenes-hatvanas években felnövekvő nemzedékek iskolában azt tanulták, hogy „a hetedik”, az igazi József Attila kommunista és osztályharcos költő volt. A nemzetköziség híve, a progresszió harcosa, ateista, rendíthetetlenül baloldali, az értelem vértanúja. A sztereotípiák sora tetszés szerint kiegészíthető. Ami ennek ellentmondott, az feledésre ítéltetett, vagy ha letagadhatatlan volt, akkor a hibák, szeplők, gyengeségek közé soroltatott és a költő szobra mellé állított hulladékgyűjtőbe került. A kiátkozás, az anatómia eljárása nem alternatívája, hanem kiegészítése a kisajátításnak. Amikor a rendszerváltás után egy kereszténydemokrata képviselő a „kádárista szegyenrezzim háziköltőjeként” bélyegezte meg József Attilát, és mint ilyet kívánta az oktatásból kivonni műveit, akkor voltaképpen elfogadta a kisajátítók által kreált képet, csak épp elutasítólag foglalt állást vele szemben.*

* „A nemzetietlen szegyenrezzim háziköltőjének» minősítette ez év januárjában egy olvasói levél a *Heves Megyei Hírlap* József Attilát. („Izléshány vagy provokáció” 1991. március 25.) S mert a levél szerzője nem volt más, mint a Kereszténydemokrata Néppárt megyei elnöke, *Chikán Zoltán* – ha *Horger Antal* neve megörökítettett, ne legyen ez másképp újkori utódjával se –, szóval ez a minősítés vihart kavart.” – írja Murányi Gábor 1991-ben. Ugyanebben az évben, a *Tekintet* című folyóiratban Gyertyán Ervin *József Attila és a rendszerváltás* című cikkében reagál *Chikán Zoltán* kijelentésére: „*Chikán Zoltán*, a Kereszténydemokrata Néppárt Heves megyei elnöke a *Heves Megyei Hírlap* március 25-i számában megjelent levelében »a nemzetietlen szegyenrezzim háziköltőjének» minősítette József Attilát, az egy ünnepi műsorban elhangzott *Tiszta szívvel* című József Attila-vers apropója alkalmából.” (Gyertyán 1991: 22)

A kisajátítás igazi ellentéte az a művelet, a költőnek azokat a vonásokat igyekszik hangsúlyosan felmutatni, amelyek ellentmondanak a sztereotíp képnek, és az obligát epitheton ornansokhoz képest ezeket a nehezen beilleszthető jegyeket felelték. Számos ilyen értelmezői tettet ismerünk József Attilával kapcsolatban. Egyetemi éveink nagy élményezt „kései József Attila”, amely a hivatalos kép korrekcióinak több elemét egyetlen kötetbe fogta össze. A „pszichoanalitikus költő” alakja bűvópatakként kísérté végig a József Attila-recepciót, időnként nagy erővel törve a felszínre. De az „isten József Attila” is mindig nagy közönségérdeklődésre számíthatott. Az osztályharcos ellensúlyát képezte a humanista, a progresszistáét a költői hagyományok tisztelője, azaz a tradicionálisa, a kozmopolitáét a magyaros, és így tovább.

Amikor a kisajátított kép megmerevedik, márpedig az ilyen művelet vég-eredménye előbb-utóbb valami halott, kötelezően bámulni való múmia, akkor mindig eljön az ideje az értelmezésbeli eretnekségeknek. Aki kellő leleménnyel be tudja bizonyítani, hogy „a hetedik” nem olyan, hanem másmilyen vagy legalább másmilyen is, az sikerre van ítélve. A sztereotípiával folytatott küzdelem harcosa eleve számíthat érdeklődésre, sőt, a befogadó szimpátiája is igen könnyen lehet a zsákmanya. Lengyel András bizonyára helybenhagyta azt az állításomat, hogy manapság lehet érdeklődést kelteni, ha írásunknak ilyen címet adunk: *József Attila „nemzeti szocialista” epizódjáról*. (Lengyel 1996: 105–119) Erre mindenki fölkapja a fejét. Nocsak! József Attila szélsőjobbaldali lett volna, akár csak egy rövid epizód erejéig? Számos írv lapul a tarsolyunkban, amikor ezt a feltevést cáfolni kívánjuk. Viszont ironikus mosolyt mutatnak föl vitapartnereink kínos tényeket, amelyeket nem lehet nem tudomásul vennünk.

A költő pályáján találunk néhány olyan jelenséget, amelyek anyagot szolgáltatnak... Hogy mihez szolgáltatnak anyagot, a költő jobboldaliságához-e vagy inkább saját önismeretünkhöz, értelmezői fogyatékokságaink felismeréséhez, azt egyelőre ne döntsek el. Bizonyos, hogy ha komolyan ki akarjuk deríteni, milyen is volt „a hetedik”, előbb tudatosítanunk kell előfeltevéseink hálóját, amely – lehetséges – szétszakíthatatlan szövetből van megszöve. Mindenekelőtt látnunk kell, hogy József Attila és kortársai politikailag egy, a század elejénél mindenképpen, de még a mainál is sokkal feszültebb erőterben éltek és tevékenykedtek. Aki költőként, írástudóként jelentkezett a közélet fórumain, legyen ez a fórum egy obskurus lapocskas vagy egy irodalmi kávéház, nyomban minősített kapott. Elkönyvelték valamely párt, világnezt, irány hívének, és akik maguk közé számították, elvárták tőle, hogy ne változzék, fegyelmelzetten vallja az adott közösség krédóját. A közösség ellendrukkerei ellenben údriválással fogadták, ha az adott személy szakkított vagy akár csak eltávolodott a közegétől. Kialakult a gyanakvas légkör. Nem volt mindegy, hogy az írástudó kinek az asztalához ült le a Japánban vagy milyen lapba adta

a kéziratát. Rigorózan vizsgálattatták alkalomról alkalomra a szóban forgó személyt, még mindig a helyes álláspont oadaó híve-e avagy nem?

Ha ezt a kontextust számon kívül hagyjuk, semmi reményünk József Attila állítólagos vagy valószínűs jobboldaliságának hiteles átvilágítására. A hűség és hűtlenség ítéletének esélyével neki is naponta szembe kellett néznie. A kor az apostázia, a hitehagyás bűnének bélyegezett meg vagy a konverzió, a megterés erényeként méltatott minden tettet, választást, szellemi megnyilatkozást, ha az valamilyen számottevően eltért a paradigmatól. A kisebb, drámaillag kevésbé kielelezhető módosulásokra is megvolt a kádencia. Ilyenkor megalkuvást, elteltlen kompromisszumot, korruptiót vetettek a kárvalott közösségek a hűtlennékedő elvárattjuk szemére. Ha valakiről utólag kiderült, hogy a jó irányhoz mégiscsak hűséges maradt vagy visszatért, akkor a közvélemény hangadóí kacérkodásnak minősítették az egyén devians magatartását – mondjuk – a jobboldali eszmékkel összefüggésben, vagy kalandról, illetve mint Lengyel András tanulmánycímében láttuk, epizódokról ejtettek szót.

Ezek az értelmezési és értékelési stratégiák ma is elevenek. Magamtól is tudnék rá példát hozni. Nagy kérdés: ha eltökélten lemondanánk róluk, hogyan tudnánk leírni azt, amihez József Attila élete és életműve szolgált értelmezésre váró nyersanyagot? A kérdést egyáltalán nem retorikai célból tettem föl. A sztereotípiákkal folytatott harc csábító szerep, s épp ezért könnyen rosszhiszemű, pervers kíváncskodásként lepleződhet le, amely előt semmi se szent, semmi se elég drága ahhoz, hogy a küzdelem bajnoká felhívja magára a figyelmet. Lehet e lovagi torna egy másik irányú kisajátítás (például a népi József Attila felmutatásának) burkolt formája is. A sztereotípiának számító igazságok védelmérlől ellenben hamar kiderülhet, hogy – akár jóhiszeműen – apologetikus, tisztára mosó, mentegető magatartás húzódik meg mögötte.

Miután megfosztottam magam minden könnyű megoldás esélyétől, s miután figyelmeztettem kedves hallgatóimat: nem valószínű, hogy szenzációs leleplezéseket fognak hallani tőlem József Attila nemzeti szocialista elköteleződéséről, nézzünk szembe közvetlenül a címben megjelölt problémával. Mindenekelőtt szögezünk le, hogy – talán alkati sajátosságokra is vissza-vetethetőn – József Attila pályakezdetétől fogva radikális gondolkodású és magatartású, gondolatait a végső következményeig végig gondoló, agresszív művész volt. Agresszív, mint Petőfi, mint Baudelaire, mint Bartók vagy mint Petri György. Viselkedésében mindig is volt valamiféle lefajtott vagy nyíltan felszínre tört anarchizmus. Így aztán vele kapcsolatban a konformizmus, a keresztény kurzushoz való békés illeszkedés, a hagyományos jobboldaliság kérdése komolyan nem merülhet föl. Akár baloldalként, akár jobboldalként – akár a radikális, ellenzéki, szubverzív, azaz – nevezzük meg magyar szóval – elforgató típusú attitűdök jöhetnek számításba. A világot, amelyben élt, alapvetően meg kívánta változtatni.

Alighanem azt is a tévedés kockázata nélkül állíthatjuk, hogy igazi folytonossága életművében a baloldali radikalizmusnak volt. A jobboldaliság esélye ehhez az alapponthoz képest mindig is csak kitérőként jelent meg. Olyan fordulatról, mint például Sértő Kálmán esetében 1938-tól, önla sohasem beszélhetünk. Aligha lehet hitelesebben jellemezni ezt az alapállást, mint ahogy Ignótus Pál teszi restrospektíve: „József Attila mindig ellenzéki volt a szó legszorosabb értelmében; mindig baloldali volt, még az Előrs-kiuccanást is beleértve, s mindig socialista, tágabb értelemben. Ezen a kereten belül azonban többször változott, és egy hosszabb átmeneti korszakában, mely az Előrs-hónapokat is magába foglalta, sokat ingadozott és cikázott a véleménye.” (Ignótus 1989: 153) Nagyon jellemző, hogy az „Előrs-kiuccanást” a másik barát, Németh Andor paradox módon a „baloldali fajvédő” minősítéssel illeti. (Németh 1973: 455)

A húszas évek végére, amikor József Attilával a kritika immár profeszionista költőként számolt, a közfelfogás mindenesetre a baloldalihoz sorolotta őt. Ez magyarázza, hogy a Bartha Miklós Társaság munkájában való szerepvállalása és különösen az Előrs című nemzeti radikális lapban való részvétele hitehagyás számba ment. Haraszti Sándor a *Korunkban* a *Ki a faluba* című röpiratról, amelynek József Attila társszerzője volt, állapítja meg, hogy „ebben a röpiratban csak úgy tobzódik a fasizista szellem.” (Haraszti 1987: 201) Nem zárható ki, hogy az erdélyi marxista lap cikke volt az egyik forrása a *Proletáriródalom platformtervezete* szerzői elkésett megbecsülésének, amely szerint József Attila és Simon Andor a „fasizmus táborában keresi a kivezető utat.” Ugyanott: 222) A fasizista bélyeg és annak igazságtalan volta, a költő emiatti felháborodása túlságosan is ismert ahhoz, hogy itt hosszabban meg kellene állnunk.

Két megjegyzés kívánkozik ide csupán. Az egyik az, hogy József Attila úgynevezett népies korszakában két kérdéses birkózik: egyrészt a fajnak (is) nevezett, de egyértelműen nyelvi és kulturális egységnek gondolt magyar mivolt, magyar önazonosságunknak a Trianon utáni helyzetben való újrarendelési igénye jelentkezik gondolkodásában. Másrészt pedig a falu, a parasztság sorsa és szerepe az ország várt-remélt radikális átalakulásában, illetve a par excellence népi értékek, a folklor és a nyelviségben rejlő értékek megőrzésének, aktualizálásának gondja foglalkoztatja. Nagyon is indokolt kérdések ezek, s a rájuk adott választól függően értékelhető a költő teljesítménye. Ne feledjük mindazonáltal, hogy az ortodox baloldali sem dicsekedhet azzal, hogy birtokában volt a bölcsék kövének. Kétségtelen, hogy ebben az 1929 februárja és 1930 nyara közötti időszakban lehet beszélni a költőnél tévesztett választokról, amelyek antiszemita megnyilvánulásokkal is magukba foglalnak. Gondolkodói és főleg költői teljesítményét azonban nem befolyásolta hátrányosan az úgynevezett parasztorientáció, sőt egészen komoly nyereségekkel járt. Elég, ha az ettől kezdve egész pályáját végigkísérő „kalevalázó” poétikájára utalok.

Másik megjegyzésünk az, hogy a „barthás” korszakban a költőre rávetült a gyanú árnyéka, s a vád ezután okkal-ok nélkül nagyon könnyen újrafogalmazódott a legkisebb jelle is. A költő szavahihetősége baloldali körökben még Féja Géza hírhedt *Szelkakas-költők* című cikke is képes volt megingatni, pedig Féja éppen a jobboldaltól történő aposztáziát, a marxista irányvettelt tekint az Előrs volt munkatársa főbenjáró bűnének. (Haraszti 1987: 208–211) Az a vád azonban, amelyet megfogalmaz, világérettől független erkölcsi kárhözvágatás: az ingatagság, a könnyen befolyásolhatóság, a megbízhatatlanság minősítése ez, amelytől eztán a költő haláláig nem tudott megszabadulni. Kialakult körülötte az közvélekedés, hogy meggyőződéseit szeszélyesen változtatja, rosszhiszeműbb változatban: áruba bocsátja. Pedig a költő elvszerűen és önkritikusan lép tovább „barthás” korszakának szemléleti hibáiban. Versben ezt a lépést *Kispolgár* című darabjában teszi meg: „A faj, a faj szavát / gyúrte össze a száz. / S nem tudta, hogy a fajt / megosztja a világ. // Hogy tuskó kezű munka / s nyult ujjú élvezet / igazít utunkra. / Tied hová vezet?” Próbában pedig a *Fiatsálgunk* és a *népművészet* című cikke képviseli a továbblépés bejelentését.

Féja elég hamar túleszi magát a maga megfogalmazta vádon, a Medvetánc-kötetről már elismerő kritikát ír, a baloldal azonban felkapja az ötletet. Remenyik Zsigmond *A költő és a valóság*, Nagy Lajos pedig a *Budapest Nagykvéház* című kulcsregényében rajzol karikatúrát József Attiláról egy-egy olyan ingatag erkölcsi költőcske alakjában, aki a baloldalon kezdi, de aztán a jobboldalnak, illetve a hatalomnak is aggály nélkül hajlandó eladni magát. A jelenség eléggé érthető, mert József Attila társadalmi pozícióján és anyagi helyzetének alakulásán semmi nyomát nem látjuk a korrupciónak, verses vagy prózai publikációiban pedig nem regisztrálható olyan változás, amely a vádat a legkisebb mértékben is megalapozná. A tény, hogy újra belép a Bartha Miklós Társaságba, amelyet 1930 őszén annak jobboldali fordulat elleni tiltakozásul elhagyott, nem szolgálhat érvként. A Társaság időközben balra toldódott, s benne szerepelve a költő szélső-baloldali nézeteinek hangoztatására vélt legális fórumot találni. 1933 nyaráig bizonyosan nincs vele jobboldali irányvételnek. Ez év derekára, második felére datálható az az eseményesorozat, amelyet Lengyel András „nemzeti szocialista» epizódnak» nevezett.

Az úgy koronatanúja Szántó Judit, aki az epizód lejártszódásakor a költő élettársa volt és személyes közelségből követte a fejleményeket. „A Bucsiniszky kávéházban Rácz (sic!) Kálmán, Szántó Judit így írta, valójában Rácz. » Horner Miklós, Krufi gróf, az utolsó Árpádházi leszármazott, üldögéltünk – olvassuk emlékiratában – Rácz Kálmán... szerette Attila verseit és látta Attila elesettségét, a baloldali sem törődött vele eléggé. Kezdt Attilának beszélni társadalmi átalakulásról. Az ország veszendőben, háború előtt állunk, kellene valamit csinálni Magyarországon. Meg kellene teremteni Magyarországon a Nemzeti

Kommunista Pártot. Nemzeti öntudatot kell a népekben felébreszteni. Azt akarta, hogy egy ilyen megalkotandó pártnak majd Attila legyen a titkára.”

Emlékezése egy másik helyén Szántó Judit így fogalmaz: „Ekkor már a mozgalom, mint konkrétum, előadások stb. messze van tőle... Amikor minden talaj kifutott alóla, egyéni sérelmekkel, nyílt bizalommal hallgatta Rácz Kálmán társadalmat átalakító új felfedezését. Hogy a nemzeti kommunizmus tudja megmenteni a bukástól az országot. Mert előbb a nemzetek összefogása kell hogy erőt gyűjtjön, és csak aztután gondolhatunk nemzetköziségre.” Mielőtt azt hinnénk, hogy itt egy politikai orientációjában megtévedt költő és tisztánlátó élettárs kapcsolatáról van szó, idézzük Szántó Judittól ezt a mindent eláruló mondatot: „A sztálinizmus mindenre választ adott, választ adott volna Attilának.” Aztán így folytatja a sztálinista élettárs: „Nem külön nemzeti kommunizmussal, ahogy Rácz felvetette, állást, hivatalt ígérve annak a József Attilának, akinek ebben az időben alig volt értő barátja. Aki körülötte voltak, maguk is kissé elsokva a párttól, elégedetlen a hivatalos szocdem pártvonallal, a vasfűgőny a keletet elzárta az új világrendtől.” (Szántó 1986: 77, 110) Arról van tehát szó, hogy Rácz Kálmán kezdeményezésére, a Budapesti Nagykávéházban, azaz a Bucsinszkyban kialakult valami programféle, amely szerint Nemzeti Kommunista Pártot kellene alapítani, s ebben a pártban a költőre valamilyen fontos szerep várna.*

Újabbán előkerült egy, a költő kézírásával készült és aláírásával ellátott másfél oldalas kézirat, amely hitelesíti az erről szóló emlékezéseket. József Attila valóban „kacérkodott” a nemzeti kommunizmus gondolatával. A kéziratot Murányi Gábor tette közzé Szántó Judit *Napló és visszaemlékezés* című, az

* Rácz Kálmán (1888–1951) nyugalmazott őrnagy, politikus, publicista. Az első világháborúban orosz fogságba esett. Hazatérése után egyik megalkotója a MOVE-nak, tevékenyen részt vett az irredata mozgalmakban. Az 1930-as évek elején szembefordult a kormánnyal, és baloldali sőt kommunista körökkel lépett kapcsolatba. Összeköttetésben állott Madzsar Józseffel, Tamás Aladárral, Danzinger (Agárdi Ferencel), Lázár Vilossal. 1935-ben NEP-képviselő lett. 1939–1940-ban a nyilaskereszt pártján volt a tagja. 1941-ben kilépett a nyilaskereszt pártból, és félhivatalos kormányátogatással foggetlen Magyar Szocialista Párt néven németellenes, ellenzéki jobboldali pártot alapított. A *Holnap* című közgazdasági, tudományos és társadalmi hetilap (1939–1944), amelynek 1942. április 28-i számában cikke jelent meg József Attiláról, ennek a pártnak az orgánuma volt. Rácz Kálmán kapcsolataval sok szolgálatot tett az illegális kommunistáknak. 1944-ben a németek letartóztatták, Mauthausenbe deportálták, onnan 1944. szeptemberében kiszabadult és visszatért Magyarországra. A Szilasi-puccs után a háború végéig bujkált. A Rajk-per után Svájcba távozott, ott is halt meg. Ellentmondások alakja és pályája még nincs tisztázva. Hadifogsága idején erős oroszbárság alakult ki benne, ami megfert nacionalizmusával. Lenint tisztelte, anélkül, hogy a szocialista rendszert elfogadta volna. *Országország története. Összidőkötő* 1917. november 6-ig című könyve (1942) tárgyilagosságával, rokonszenvező képanyagával a jobboldali lapok dühös támadását váltotta ki. A *Holnap* című hetilapjában közölt cikkei egyértelműen rokonszenveznek az új szovjet irdalommal. Rácz Kálmán megítélése végtelen, egyesek szerint a katonapolitikai osztály provokátora volt. Mások szerint a neve alatt megjelent néhány művet kommunista barátai írtak vagy társszerzőként működtek közre benne. (Lásd Vértess 1964: 77–79; Hollós Kovin: 2013: 21–22)

Argumentum kiadó gondozásában 1997-ben megjelent kötetének függelékében. Így kezdődik: „A nemzeti szocializmus lobogója alá sorakozó német dolgozók történelmi harca új irányt szab minden ország munkásmozgalmának.” (Szántó 1997: 190–191) Egy felszólalás keretei között csak a dokumentum által felvetett leglényegesebb kérdések érintésére korlátozódhatunk: mi köze a nemzeti kommunizmusnak a nemzeti szocializmushoz? Mennyiben rokon vagy mennyiben idegen a két terminus tartalma?

Lengyel András 1933 nyarára, a József Attila és az illegális kommunista párt közötti kapcsolatok megszakadását közvetlenül követő hetekre teszi ennek az írásnak a születését. A náciizmus uralomra kerülését követően még fűződtek bizonyos illúziók ahhoz, hogy a nemzeti szocializmusnak van egy nem hitlerista, a német munkásmozgalmal kapcsolatban lévő irányzata, s remélhető, hogy ez a munkásmozgalom, a szocializmus elveit komolyan vevő, de nemzeti alapokra helyezkedő irányzat lesz majd a győztes, háttérbe szorítva a hitleri szélsőjobboldalt. Ezek az illúziók csak viszonylag rövid ideig tarthatták magukat, mert a történelem gyorsan rájuk cáfolt. József Attila ábrándjai ezekhez a hamar elszállt reményekhez kapcsolódtak, tehát szükségképpen az év derekára datálандók. (Lengyel 1996: 105–109)

En azonban nem látok ilyen erős rokonságot József Attila nemzeti kommunizmusa és a nemzeti szocializmus között. Ha *A nemzeti szocializmus...* kezdetű szöveget előlétlenül mentesen és kellő figyelemmel elolvassuk, azt találjuk, hogy a szöveg bírálja a nemzetközi munkásmozgalom nemzetköziségének a náciizmus győzelme után ábrándként szétfoszoló elvét. A legnagyobb és legfejlettebb munkásmozgalom, a németországi szociáldemokrácia és kommunizmus a demokratikus választásokon vereséget szenvedett. A nemzeti szolidaritás erősebbnek bizonyult a nemzetközi osztályszolidaritásnál. A költő, meglehet elhamarkodottan, azt a következtetést vonta le a történetből, hogy az adott körülmények között a munkásosztály harcait nemzeti keretekben kénytelen lefolytatni. A bolsevizmus a hitleri fordulat után orosz nemzeti ügyéig zsugorodott. A németeknél a munkásmozgalom beállt Hitler mögé. A nyugati munkáspártok harmadik típusú mozgalmat csinálnak. Olaszországban Mussolini a korporatív szisztéma révén nemzeti egységre vonat a munkásságot. Tehát Magyarországon is saját új követésére kell bertevezkedni.

Hitler győzelme a munkásmozgalomban nagy vészslágot, hatalmas sokkot okozott. A dolgok nem maradhattak a régi vágyakon. Mindenki, József Attila is kereste a kiutat. Kiútkeresése során azonban sohasem vált náciává vagy a náciizmussal szimpatizáló személyé. Amit meg lehet állapítani, az a kávéházi politizálás kritikája. A *Budapest Nagykávéház* Gerle János valóságos modelljének az volt a hibája, hogy leült egy tarka múltú, gyanús kötődésű fantasztá asztálához a Bucsinszkyban, s néhány este komolyan vette a nemzeti és az osztályharcos gondolatból kikotyvasztott különös, tulajdonképpen ehetetlen főzetet. A nemzeti kommunizmus ügye a tájékozódásában elbizonytalanodott

József Attila 1933 őszén lezajlott politikai eltávolodása volt, de nem tekinthető a költő „nemzeti szocialista” epizódjának.

Hogyan végződött a nemzeti kommunista „kaland”? Hallgassuk erről a koronatanút, Szántó Juditot: „Igy született meg az az írás, amiért hat hétnem beszéltem Attilával... Amikor ezt megírtam és reggel felé megmutattam nekem az írást, elolvastam és kijelenttem: ezt pedig nem kapja vissza. Nemzeti kommunizmus: fából vaskarika. »Amíg itt vagy, ez az írás nem jelenhet meg. Éppen elegendő vannak, akik félrevezetik a munkásokat, te nem állhatsz közéjük. Személyi bosszú nem indok arra, hogy azokat árulj el, akik közé tartozol.« »Add vissza – szolt dühösen –, mert éle innen nem kerülj ki!« Magamra kaptam a kabátomat és eltávoztam. Este szokott időben hazatértem, Attila el sem ment hazulról. Azzal fogadtott, hogy férjemhez vagyok kötődve, és ezért nem akarom, hogy a moszkvaiaknak befűtsön.” Végül Szántó Judit szerint József Attila belátja, hogy a kérdésben neki volt igaza: „Legyen nálad az az írás, és ha bármikor valami rosszat tennék, mutasd fel nekem. Nehogy azt gondold – szolt kamaszosan –, hogy ha nagyon akartam volna, nem tudtam volna újból megcsinálni. Látdot, így játszom én veszélytelenül mások számára. De magam belepusztulok. Rácz, hogy az általa felvetett »eszme« dugába dől, tudomásul vette, többé erről nem beszélünk. Találkozásainkon, mintha soha fel nem vetődött volna, egészen másról folyt a vita.” (Szántó 1986: 110–111)

A nemzeti kommunizmus epizód azonban nem maradt meg az otthon falai között. A nyilvánosság kávéházi fórumán zajlott le. Más résztvevői és tanúi is voltak a dolognak. Egyebek között Hont Ferenc, a Szegedről és Párizsból való barát, és Barcs Sándor, akinek emlékezése szerint egy harmadik kávéházban, az Ilkóitsban vitatták József Attila koncepcióját, s ami érdekes, Barcs egy 18 oldalas elabórátumról beszél. (Barcs 1987) Bánya László, a költő sógora, Jolánvaló kapcsolatának jellemzése után tér ki az élettársak viszonyára: „De Attila és Judit között sem állottak különbség a dolgok. Közöttük, köröttük is recsegett-popogott, szakadozott minden. Attila egyre távolodott a kommunistáktól és Judittól egyaránt. Egyelőre talajtalanul, légüres térben látszott mozogni. Ebben az állapotában gyűltem el könnyűszerrel ragadta magához egy-egy eset, ami többé-kevésbé rövidebb időre a »hátha ez az« ábrándjával kötyөгösította meg örökké kutató, kereső lelkét. Ekkoriban ismerkedett meg dr. Rácz Kálmánnal, akinek félelmetesen gazdaságosan adagolt műveltsége, akaratának józansága s a kettő közlésének szíldrásága olykor egészen gyerekesen elálmélkodtatta Attilát. A Bucsinzky kávéházbéli gyakori együttléteink alatt és azutánra is kihatólag Rácz Kálmán egyénisége mely benyomást gyakorolt Attilára... egy időben még a Rácz Kálmán által képviselt politikai törekvésekkel is kacérokodott. Ismét hangsúlyoznom kell: megint csak nem állhatatlanságból, jellembebeli fogatékosságból, hanem a jónak, az igaznak legyűrhetetlen, állandó szomjú kereséséből.” (Bányai 1943: 168–169)

Ami József Attila és a radikális jobboldal kapcsolatát illeti 1933 őszétől haláláig, tényszerűen csak következetes és határozott szembenállásként értékelhető, kezdve az Új Szellemi Front elleni polémiáján, végezve a Szép Szó című folyóirat szerkesztésén. Jobboldali híre azonban ennek ellenére újra és újra lábra kapott. Szántó Judit beszél egy baloldali fiatalokkal szervezett kirándulásról, amelyen egy menedékházban a József Attila-verseket szavalókat egy másik kiránduló csoport azért torkolta le, hogy ne szavalják egy fasizista költő verseit. Ők – úgymond – készek egy másik, a költőt illető művet előadni, egy verset, amelyet egy mozgalmi költő, Garai János a *Mondd, mit érlel...* ritmusára szerzett. Címe: *Ha a költő jobbra tér...* Egyebek között ezt kérdezi a vers szerzője: „mondd, mit érlel ennek sorsa, / ha balról egy nap jobbra tér, / mert rájött arra, hogy a késpézn / az osztályharcnál többet ér?” Miben látja Garai József Attila jobboldali fordulatának bizonyítását? Többek között ebben: „Mondd, mit érlel annak sorsa / ki Kosztolányért lelkesül, / habár a tőkét döntögette / pár év előtt még, jelesül.” (Szántó 1986: 101–102, Garai 1987: 342–343) A jobboldaliság vádjá mind a nemzeti kommunizmus epizód, mind a Kosztolányiért lelkesülés esetében, közzétett szellemi termék hiányában csak a kompromittálónak tekintett személyes kapcsolatok kárhóztatásában merülhet ki.

A forradalmi munkásmozgalmak köreinek gyanakvása később sem csökkent. Balás Károly Garai Jánoshoz hasonlóan a korrupció vádját hangoztatta költőnkkel szemben: „Igazi hatások elérésére a proletariátus és parasztságnak a nyomortól mindenre kapható, rothadó elemek kell a burzsoázának megvesztegetnie – így juthat egy József Attilához, vagy Sértő Kálmánhoz.” Balás 1987: 425) A költő nagy önfegyelmekkel viselte a rája üttöt bélyegeket: „En álmarxista, szociálfasista, burzsoáberenc renegát vagyok. De költő. Ők viszont nem burzsoáberencnek és nem költők.” – írja Veres Péternek 1934 őszén. (Horváth 1992: 313) Hollós Korvin Lajos ellenben a *Dunánál* szerzőjét gyanúsította meg, az „Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa – / török, tatár, tót, román kavarog / e szívből” sorokért az olasz fasizmusmal való egyetértéssel: „A »faji egység« szálta meg? A Duce / »korporációs« elve? Mi az öröög? / Hogy egyformán ősenek valjia már / Werbőczyt is – meg Dózsa Györgyöt?!” (Hollós Korvin 1987: 896) Nagyjából e sorokkal egyidejűleg tette József Attila ezt a nyilatkozatot: „Erre a kérdésre egyszer Ignatus Pál válaszolt egy cikkben, amelyben egy francia íróra hivatkozott, aki ezt mondta: »Azon, hogy polgári baloldali legyek-e, szocialista, kommunista vagy akár anarchista, gondolkodhatom. De azon, hogy baloldali legyek-e, pillanatig sem.« Ez hozott bennünk össze. Az, hogy lényegében mindkettőnk világsszemlélete baloldali.” Molnár 1987: 420)

A világnézet gyanú azonban még a legközelebbi barátokba is befészkelte magát. „A legközelebbi pénteken nem jött el hozzám – emlékezik Vágó Márta az utolsó év egyik alkalmára. – A fiúk kétségbe voltak esve. Még az a gondolat

is fölmerült, hogy hűtlen lesz, talán »átmegy jobbra?« (Vágó 1975: 302) A költő azonban ékesszólóan rácsófolta a tamaskodó barátokra. Élete utolsó cikkében, 1937 július végén, néhány hónappal öngyilkossága és közvetlenül idegösszeomlása és kórházi kezelésének kezdete előtt szögezte le: „Én, aki társadalmi kérdésekben a tudományos szocializmus logikáját veszem irányadóul, legfeljebb csak fegyverbarátjuk lehetek az új népieseknek s az is csak addig, míg valóban demokratikus és szociális, ha nem is szocialista követelésekkel megérdemlik a rokonszenvet.” (József Attila 1958: 193) Így hát nem férhet kétség hozzá, hogy a szárszói síneken életét vesztett költőt a sírjánál búcsúzó szociáldemokrata Mónus Illés és a liberális Ignotus Pál joggal tekintette a saját halottjának.

Hivatkozások

- Balás Károly 1987. Ellopott jelszavak és ellopott költők. In: *Kortársak József Attiláról*. (Szerk.: Bokor László s. a. r. Tverdota György) Akadémiai, Budapest
- Bányai László 1943. *Négyszemközt József Attilával*. Körmendy, Budapest
- Barcs Sándor 1987-ben Kubinyi Ferencnek adott interjúja. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára
- Garai János 1987. Ha a költő jobbra tér... In: *Kortársak József Attiláról*. Id. mű.
- Gyertyán Ervin 1991. József Attila és a rendszerváltás. *Tekintet*, 4. szám
- Haraszti Sándor 1987. Magyar eszerek. In: *Kortársak József Attiláról*. Id. mű.
- Hollós Korvin Lajos 1987. Freskók (Ismerőseim) IV. Újraközölve: *Kortársak József Attiláról*. Id. mű.
- Üdvözületi kísérlet József Attila ürügyén. *Kritika*, (Közli) Horváth Iván 1992. József Attila és a párt. In: „*Miért fáj ma is*”. Balassi, Budapest
- Ignotus Pál 1989. *Csipkerózsa*. Múzsák, Budapest
- József Attila 1958. Van-e szociológiai indoklottsága az új népies iránynak? In: *József Attila Összes Művei*. III. köt. Akadémiai, Budapest
- Lengyel András 1996. József Attila „nemzeti szocialista” epizódjáról. In: Ugyanó: A modernitás antinómiái. *Tekintet*, 4. szám
- Molnár Tibor 1987. Beszélgetés a magyar Panait Istratival. In: *Kortársak József Attiláról*. Id. mű.
- Murányi Gábor 1991. In: *Heves Megyei Néplap*, január
- Németh Andor 1973. József Attila és kora. In: Ugyanó: *A szélén behajtv*. Magvető, Budapest

- Szántó Judit 1986. *Napló és visszaemlékezés*. Múzsák Közművelődési Kiadó–Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest
- 1997. *Napló és visszaemlékezés*. Argumentum, Budapest
- Vágó Márta 1975. *József Attila*. Szépirodalmi, Budapest
- Vértes György 1964. *József Attila és az illegális kommunista párt*. Magvető, Budapest

A múlt kísértete vagy a jövő hírnöke? A populizmusról mint korunk jelenségéről

A populizmus fogalmáról

Szinte közhelyként olvashatjuk a lapokban, hallhatjuk a tévé vitáiban a „populista” jelzöt egyes pártokkal vagy politikusokkal kapcsolatban. Ezt többnyire minden magyarázat és indoklás nélkül teszik. Ha azonban rákérdeznénk, hogy ez valójában mit jelent, akkor nem biztos, hogy kielégítő választ tudnánk rá adni. Ha pedig válaszolnának, akkor a válaszok valószínűleg túlságosan sokfélék lennének. Ez nem véletlen, mert történelmileg nagyon sokféle populizmus létezett. Ennek megfelelően beszélhetünk az USA populistáiról, az orosz narodnyikokról, a két világháború közti Kelet-Közép-Európa és a Balkán, valamint Skandinávia populista parasztmozgalmairól. Ide tartoztak a csehszlovákiai, lengyel, balti, bulgáriai parasztpártok és a magyar kisgazdapárt is. De ide sorolható számos harmadik világbeli mozgalom, különösen a latin-amerikai populista mozgalmak, pártok, amelyek adott esetben katonai diktatúrát támogattak, mint például a peronizmus.

Megemlíthendő, hogy mind az olasz, mind a német fasizmus fejlődésének egyes szakaszaiban bizonyos populista vonásokat is mutatott.

Alapjában véve azt mondhatjuk, hogy a populisták általában nem illenek be a reprezentatív – s így a közvetett – demokrácia sémáiba. Ez leginkább az Egyesült Államok populizmusának példáján szemléltethető: „Az amerikai populistáknak tipikus Janus-arca volt: egyidejűleg voltak faragatlan erdőlakók, tekintélyelvűek, szektások, fundamentalisták és antiszemiták, valamint progresszív társadalmi reformerek és bázis demokraták. De nem voltak a társadalmi forradalom hívei, nem voltak szociáldemokraták. Nem a kapitalizmus, hanem annak egyoldalú szervezési módjai ellen mozgósítottak, amely időnként előnyben részesítette az ipart és a nagytőkét. A farmerek kapitalista vállalkozók voltak, de az iparral szemben gyengék voltak. Az amerikai populizmus a kis- és középvállalkozóknak a nagyvállalkozók elleni lázadási kísérlete volt. Ez lázadásként kudarcot vallott, de folyamatos reformpolitikaként hosszú távon sikeres volt. Ennek során azonban az egészen gyengék és teljesen függő helyzetben lévők érdekeit nem kellett tekintetbe venni, mert azok szervezetlenek voltak.” (Puhle 1986:19)

Ennek megfelelően mondhatjuk, hogy bár az 1892-es elnökválasztáson jelöltjük sikertelen maradt, és ugyancsak nem jártak sikerrel négy év múltán a

demokratákkal szövetségben folytatott elnökválasztási küzdelemben, alapvető követeléseik mégis megvalósultak. Így már 1920-ra bevezették a progresszív jövedelemadót, a szenátorok közvetlen választását és a nők szavazati jogot kaptak. Számos államban bevezették az előválasztást, a népi kezdeményezés és a népszavazás intézményét, amelyet néhány államban kiegészített a választott tisztségviselők visszahívásának intézménye. Törvényeket hoztak a monopóliumok ellenőrzéséről, a természetvédelemlről. A húszas évek végétől pedig az állam agrártörvényeket hozott, amelyek lényegében máig fennállnak. (Puhle 1986: 18)

Ezek a populisták nem akartak modern értelemben vett „forradalmat”, tulajdonképpen egy (feltételezett) eredeti igazságos állapot helyreállítására törekedtek. E mögött a múltba néző ideológia mögött olyan törekvés volt, amely az egyes tulajdonosok és vállalkozók gazdasági szabadságát, egyenjóságát és profitszerzési esélyeit akarta visszaállítani, amelyet az egyre növekvő tökékoncentráció, illetve gazdasági szervezetek világa egyre inkább elvont tőlük. Ebben a küzdelemben gyengeségük miatt csak a kormányzási hatalom kiterjesztésében bíztak érthettek el eredményeket. (Puhle 1986: 20)

A fent említett sokféle és tarka jelenséget próbálja összefogni az a meghatározás, miszerint populizmusról akkor beszélhetünk, ha a középosztályok elitjei a középrétegek szintje alatti tömegeket kívánják mozgósítani a status quo megváltoztatása érdekében, egy nacionalista vagy gyarmatosításellenes ideológia jegyében. Ennek keretében az állami beavatkozásra épülő ipartámogatási és oktatási politikát, valamint átfogó agrárreformot követelnek. (Puhle 1986:27)

A 20. század második felében a nagy, országos pártok, amelyek korábban valamely osztály, vagy réteg körül szerveződtek, átalakultak konkrét társadalmi profil nélküli bürokratikus néppártokká. Ugyanakkor a fejlett országokban kiépített jóléti állam a polgárok tevékenységének majd minden feltételét szabályozta. Ez pedig fokozta a polgárok hatalomtól való megfosztottságának érzését. Így lett ez táptalaja az ez ellen fellépő új populista mozgalmaknak, amelyek a bázis demokrácia híveinek új ösztönzést adtak Nyugat-Európában. (Puhle 1986:31)

Erről az új helyzetről állapította meg Helmut Dubiel, hogy „Kísértet járja be a nyugati világot – a 'populizmus' kísértete.” (Dubiel 1986: 33)

A jóléti állam lebontása és a populizmus kísértete

A populizmus fellépése a képviselői demokrácia egy sajátos, a modernizációs folyamatokkal összefüggő válságának a terméke. Ekkor ugyanis kiderülnek a társadalom által elfogadott és már hagyományosnak tekintett intézményi megoldások gyenge pontjai. Ide sorolható például sok országban az agrár-

kérdés kezelése, illetve a bürokratikus állam túlzott hatalma és a társadalmi problémák kezelésében mutatkozó ezzel egyidejű tehetetlensége.

Ennek megfelelően lépnek fel a modernizációs folyamatok veszteségeinek (populista) mozgalmai. Dubiel gazdasági tekintetben a következőképpen határozza meg a populizmust: „azok a korai kapitalizmus értékmérési sémáiba beleagadt, a státusuk elvesztésétől féltő, közös félelemtől üdött kistermelők, akik félnek a bank- és részvénytőke, valamint a modern állam nagy, személytelen struktúráitól. Ebben az értelemben populisták az adózást megtagadó, ...vagy...az adózás mértékének általános csökkentésére, vagy progresszivitásának leépítésére törekvő mozgalmak.” (Dubiel 1986:36)

Politikai tekintetben pedig azokat a „mozgalmakat nevezik populistának, amelyek... a népszuverenitás azon veszteségei miatt panaszkodnak, amelyek a modern tömegdemokráciák komplex képviselői mechanizmusai miatt elkerülhetetlenül fellépnek. Ebben az értelemben „populiztikusak” azon helyi lakosok „bázis demokratikusnak” is nevezett szervezeti formái, amelyek infrastruktúrális tervek (repülőterek létesítése, a Rajna-Majna-Duna-csatorna, autópályák) ellen szerveződtek, és közvetlen érintettségüket tették politikai szerveződéseik sarkpontjává.” Végül a kulturális populizmus az államnak olyan területekre való beavatkozása elleni reakcióként értelmezhető, mint az oktatás, vagy a nő társadalmi státusa, a hitoktatás stb. Ilyen törekvés az Egyesült Államokban az, amely az iskolai oktatásban a teremtés bibliai történetének a darvini elmélettel azonos státust kíván biztosítani. (Dubiel 1986)

Az eddigieket összegezve kell megválaszolni a kérdést, hogy mi a populizmus? Ezt pedig a jóléti állam leépítésének időszakára vonatkoztatva a következőkben lehetne összefoglalni: „nemzetgazdaságaink jelenlegi – azaz a 80-as évekbeli – M. L. – „változásában” is (azaz mind az ipari termelésnek a mikroelektronika forradalom során történő lényegi átalakulása és az állami beavatkozás kapacitásainak újkonzervatív leépítése során is) vannak olyan tendenciák, amelyek egész foglalkozási csoportokat, a munkapiac szegmenseit, régiókat és a lakosság csoportjait a gazdasági modernizáció szelármékkéba szorítják. A „populista mozzanatok”-at az jellemzi, hogy az érintett népcsoportokat megfosztják a hagyományos társadalmi renchez való érzelmi kötődésük alapjától. Hagyományos tájékozódásuk nemcsak gazdasági alapját veszti el hirtelen, hanem kulturális helyét is.” (Dubiel 1986:47)

Ebben a helyzetben az orientációjának alapjaitól is megfosztott, léteben fenyegetett csoportokban alakul ki a populizmus jelensége: „Ilyen társadalomtörténeti pillanatokban történik meg az, hogy az érintett népcsoportok kollektív sértődéseinek tapasztalatai, társadalmi státusuk feltétele és a boldogulásokkal kapcsolatos kudarcélményeik mintegy kikerülnek a társadalmilag elfogadott diskurzusokból és legitimációs mintákból. Ekkor ezek olyan kőborító potenciálra tesznek szert, amely a hagyományos politikai irányzatokat keresztelje.” (Ugyanott.)

Vagyis arról van szó, hogy az állami beavatkozásnak a társadalmi újraelosztás területén való korlátozása, azaz a jóléti állam konzervatív politikai elveinek való leépítése csökkenti a társadalom tagjainak nyújtott biztonságot és a biztonság érzését is. Másrészt a gyors technikai fejlődéssel párosuló globalizáció a társadalom jelentős csoportjait hozza lehetetlen helyzetbe. Ezek a csoportok – gazdasági, társadalmi helyzetük megrendülésének hatására – mintegy kikerülnek a társadalmi-politikai viszonyok adott (sokak által hagyományosnak tekintett) – keretei közül. Ez politikailag is kifejeződik, amennyiben nemcsak társadalmi problémák megoldását akarják, hanem olyan politikai és kulturális formákban keresik azt, amelyek túl vannak a képviselői demokrácia által kínált kereteken.

Igy merül fel a fejlett országokban az idegengyűlölet, hiszen a jóléti állam ingadozása keltette feszültségben az idegenek nem kívánt konkurensek: nemcsak a még meglévő jóléti szolgáltatások állami 'piacán', hanem a munkaerő-piacon is. Másrészt pedig ezt a bevándorlást is a polgárok által befizetett adóból, az ő adójukból kellene finanszírozni, ami ugyancsak felháborított egy, a vállalkozását vagy munkahelyét féltő, a jelenlegi államból kiábrándult tömeg számára. Nem véletlen, hogy az Európai Unió egyes országaiban erre a hatásra reagálva kívánják korlátozni az újonnan felveendő országok polgárainak az uniós országokban való munkavállalási jogát.

A kelet-közép európai országok és a populizmus

Mindezek után felmerül a kérdés: mi köze a fentieknek a volt állam szocialista országok, a volt „népi” demokráciák problémáihoz? Mi köze a nálunk felmerülő populiztának nevezett mozgalmaknak, pártoknak, személyeknek, tendenciáknak? Mi történt itt?

Először is azt kell mondanunk, hogy az 1989/90-es fordulat egy populista igényvel fellépő bürokratikus diktatúrát szolgált fel, megszüntette a Magyar Népköztársaságot, ahol az alkotmány szerint „minden hatalom a dolgozó népé” volt. De amikor ez a nép 1956-ban megpróbálta új urait emlékeztetni erre az alkotmányos rendelkezésre, akkor a legvéresebb megtorlást volt a válasza, amint azt a magyar nép az 1956-os forradalom leverése során megtapasztalhatta. A „népi demokrácia” és a „népköztársaság” elnevezések arra a törekvése utaltak, amelyekkel az 1940-es évek második felében létrehozott diktatúrákat valamiféle harmadik útnak akarták feltüntetni az Egyesült Államok és Nyugat-Európa polgári demokráciáival, valamint a Szovjetunió szovjet-rendszerével szemben. A kommunista párt baloldali populizmusa ugyanis a képviselői demokrácia hiányosságaira hivatkozva próbálta legitimálni uralmát ezzel a névvel, éppen a népre hivatkozva. Itt most nem kívánom a Kádár-rendszer, vagy személyesen Kádár populisztikus vonásait részletezni, csak

utalok rá. Ami ebből megmaradt, az egyebek között a baloldali populizmus kísérletének kudarca, ami azt jelentette, hogy jó időre lekerült a számba vehető politikai mozgalmak közül. Ezért a populista tendenciák – amennyiben vannak – jó időre csak a jobboldalon jelentkeznek.

De milyen változások történtek, milyen szempontok szolgálhatnak ilyen irányzatok, pártok létrejöttének alapjául?

Először kell említeni átfogó értelemben a gazdasági-politikai rendszer változását, amelynek során az egyipártrendszeren alapuló politikai diktatúra, a minden reformkísérlet ellenére az állammal összefonódott államgazdaság rendszerét váltotta fel a többpártrendszeren alapuló politikai demokrácia és az (államtól elválasztott) piacgazdaság. Ennek során a társadalom és a gazdaság egyaránt átszerveződött. Jelentős rétegek és régiók vesztek el a gazdasági és így létalapjukat. Iparágak kerültek válságba, tönkelt el a sülyesztőben.

Az ennek során kialakuló számottevő mértékű munkanélküliség alapján rendítette meg a társadalom jelentékeny részének biztonságát, még nagyobb részének pedig biztonságérzetét. A Kádár-korszak állóvízének biztonságérzete eltűnt.

A társadalom és a gazdaság válsága a bruttó nemzeti termék és az átlagos életszínvonal nagymértékű csökkenéséhez, a szociális ellátórendszerekből és az oktatásból történő komoly mértékű forráskivonáshoz vezetett. A Borkros-csomag sokkal inkább felfokozta a populizmust tápláló tendenciákat.

A társadalom kudarccélmánya más forrásokból is táplálkozott. Ilyen az a tény, hogy a magyar társadalom kétharmada küszködik, és a létfenntartás gondjai nyomasztják. Az emberek rájöttek, hogy a gazdasági növekedés ütemének fokozódásából származó jólét automatikusan nem szivárog le az alsó rétegekre.

A gazdasági válság egyébiránt nem jelentett mindenkinek veszteséget. A nyertesek pozícióját megalapozó privatizáció körülményei sokak számára erősen megnehezítik, hogy érzelmileg azonosuljanak az így kialakult helyzettel.

Ide tartozik a mezőgazdaság problémáinak egyre nagyobb mértékű súlyosbodása. A kisgazdapárt a rep privatizáció álláspontján szerveződött, ami a korábbi tulajdonosoknak tulajdonok teljes mértékű visszaadását jelentette volna. Ez persze épp a földtulajdon területén lett volna nehéz, hiszen az 1945-ös földosztás során az akkori nagy- és középbirtokosok földtulajdonának kisajátítása történt. Rep privatizáció esetén pedig ezeknek is vissza kellett volna adni a tulajdonukat. Akkor pedig nagyon sok kisgazdának semmit sem lehetett volna adni.

A kárpótlás intézménye pedig sok esetben visszacsúszott eredményekre vezetett: olyanok kezébe került az értékes földek java része, akik már nem éltek a falvakban, nem mezőgazdasági termelésből éltek. Ugyanakkor nagy mennyiségű föld került spekulánsok birtokába is. Mindez jelentősen megnövelte a parasztág kudarccélményét, és stabilizálta a populista tendenciákat ebben a rétegben.

Az előbbiekből adódóan a városi emberek körében is megvoltak a populizmus kialakulásának feltételei, és megerősödött a MIÉP. Azt lehet mondani, hogy az új demokrácia feltételei között is megjelent a populizmus, amely általánosságban a következőképpen jellemezhető: az a „jelenség, hogy a 'nép' –, amely tulajdonképpen csak egy politikai rendszert legitimáló néma dolog – konkretizálódik és érzelmeinkkel tapasztalható kísértetként tör be a politika kertjébe. Ezt, a közrend kertészei által oly gondosan ápolt gyepet a 'nép' kétségtelenül azért tiporja le, mert korábban a társadalomban a modernizációs és pénzügyi szanalási folyamatok során gazdasági, politikai és kulturális otthonából kizárták.” (Dubiel 1986:48)

„Mindez persze a demokrácia, az általános választójog feltételei között válhat csak populizmusná, hiszen korábban a vesztesek csoportjai nem játszhattak politikai szerepet.” (Ugyanott.)

Milyen válaszokat lehet adni erre a helyzetre? Mit lehet itt tenni? A liberális – amennyiben megretten ettől a „kísértettől” – hiába mormolja a tételeit. Ezek nem bizonyulnak olyan varázsigének, amely megvédenék.

A demokrata – amennyiben érzéketlen a rendszeridegen tényezők fellépése iránt – értetlenségében legföljebb azt mormogja, hogy nem érti az egészet, mit lehet követelni az általános választójogon túl, hiszen ma már az internetet is bárki használhatja. A populistá politikus – aki az egész folyamatot irányítani akarja – mindezt két dologra használja: egyrészt saját befolyását és hatalmát növeli, másrészt olyan irányban hat a tömegre, amellyel autonómiáját csökkentve egyre inkább kiszolgáltatottá teszi azt érzéseinek. Másként szólva: az általa befolyásoltak fejlődését egy korábbi, a felvilágosodás előtt szint irányába vezeti.

Egyik lehetőség sem fogadható el. A kellene a társadalomnak törekedni, hogy egyrészt megoldja azokat a társadalmi problémákat, amelyek a populizmusához vezetnek. Másrészt keresnie kell azokat a szervezeti megoldásokat, amelyek segítségével kiegészíti a képviselői demokrácia intézményes megoldásait, és így legitimációs bázisát kiszélesítve úrrá tud lenni ezen a válságon. Ezekre a reformokra nem lehet konkrét recepteket adni, mert az, hogy mire van szükség, a konkrét helyzettől függ. Ez nagyon fontos, mert ettől (is) függ a demokrácia jövője.

Hivatkozások

Dubiel, Helmut 1986. Das Gespenst des Populismus. In: *Populismus und Aufklärung*. (Szerk.: Helmut Dubiel) Suhrkamp

Puhle, Hans Jürgen 1986. Was ist Populismus? In: *Populismus und Aufklärung*.

A populizmusról mint korunk jelenségéről

A populizmus és az európai pártrendszer

Mielőtt a *populizmusra mint ideológiára* térnék, szólnom kell néhány szót a minden politikai áramlat politikusainál fellelhető „populista” kijelentésekről, s azok hátteréről. A politikai ellenfelek vitáiban gyakran előfordul, hogy populizmussal vádolják egymás kijelentéseit, illetve megnyilvánulásait. A vád mögött pedig az a feltételezés áll, hogy az ellenfél úgy próbál például szavazatokat gyűjteni, hogy bizonyos társadalmi csoportok érzelmeire és logikájára hivatkozik, vagy éppen azok szemléletét veszi át nyilvános megnyilvánulásaiban, hogy „elérje” őket, miközben tudja, hogy az adott érzelmekben és szemléletben inkább a helyzet átláthatatlan reménytelensége tükröződik, mintsem a valóságos helyzet racionális felmérése és az abból levont problémamegoldás lehetősége. De hát – mondhatnánk – a demokráciákban a népre hivatkozás a politikai nyelvezet kényszerűen természetes jelensége, még akkor is, ha egyébként csupán szóbeli fordulatként használják a hivatkozást saját céljaik elérésének érdekében. A szavazatai alapján politikai szereplővé emelt állampolgárokra – egyszerűen szólva – szüksége van a politikai pártoknak, legalábbis abban az időszakban, amikor szavazataik alapján beleszólhatnak a politikai elit kiválasztásába, illetve hivatalba juttatásába. *Populista* kijelentések ezért a politikai spektrum minden oldalán megjelenhetnek, még ott is, ahol egyébként naponta figyelmeztetnek a populizmus veszélyére. Megtalálhatók például az amerikai (liberális) radikalizmusban, s ennek értelmében kapcsolják Lyndon Johnson amerikai elnököt a régi amerikai populista tradícióhoz. De „elektronikus populizmussal” vádolták például Clinton elnököt is, mivel előszerepléssel jelent meg TV- közvetítéses városi rendezvényeken és televíziós talkshow-kban. Persze, nem kell ilyen messze mennünk: a mai mediatisztált politikában szinte minden nap találkozhatunk ezzel a jelenséggel, anélkül, hogy valaki is túlbecsülne politikai veszélyét. Szinte természetesnek vehető, hogy egy-egy kijelentés még azoknál is a megcélzott választók logikáját és szemantikáját követi, akik pedig távol állnak attól, hogy a világot a bűnöző hatalmasok és a kisemmizett kisemberek vagy éppen az erkölcsös és dolgos vidék, valamint a romlott város kontrasztjában szemléljék. Egyszerűen beépült a modern demokrácia szemantikájába, és ebben az értelemben használják is a pártok és politikusok. Sőt, még ennél is tovább mehetünk: a populizmus mintegy „láthatatlanul” beépülhet a nemzeti identitástudatba, és kulturális formákban csapódhat le, s mint ilyen a *nemzeti érdek-értelmezések* szerves részévé válhat. A francia paraszt így válhatott egyes vélemények szerint a francia „gloire” részévé, mint ahogy a különböző népies mozgalmakban is

tetten érhető a nemzeti parasztság kitüntetett értékfordozó, erkölcsörző stb. szerepe. Mindenesetre, több feltétele is van annak, hogy a jelenség ne válhasson veszélyessé. Az egyik a politikában fel-felbukkanó „populista” kijelentések használatának *esetlegessége*, használatuk taktikai jellege, továbbá, hogy ebben az értelemben sohasem válik stratégiai céljá, illetve egy párt szemléletének lényegévé. A másik, hogy a populizmus kulturális jelenléte összekapcsolódjon olyan valóságos érdekvédelemmel, amely végső soron nem kisajátítható, hiszen végül is valamennyi nézet számára „hozzáférhető”. Mindkét esetben a modern fejlődés olyan „kísérőjelenségeről” van szó, amely nem veszélyeztet, sőt adott esetben ösztönözheti is az állami feladatvállalást egy-egy ténylegesen elhanyagolt terület vonatkozásában.

Amikor viszont a *populizmusról mint ideológiáról* és *populista pártokról* beszélünk, akkor az összefüggések új dimenziói jelennek meg, amelyek nem egyszerűen kísérőjelenségei a demokráciának, hanem a demokratikus politikai rendszer határán megjelenő, s ellene egyfajta kihívást intéző jelenségre való szó. Napjainkban a *populizmus* és a politikai nyelvzetben és kulturális identitásban jelen lévő (ha tetszik: manipulatív, ha tetszik: bizonyos rétegek elérését szolgáló) *populistának* minősíthető kijelentések között ezért óniási a különbség. A populizmus külön logikával és világszemlélettel rendelkező ideológiai áramlat, amely történelmileg különböző – hagyományos tekintélyelvű rendszerekkel szemben akár pozitív – szerepet is játszhatott. Napjainkban azonban a nyugat-európai demokratikus rendszerekben annak játékszabályaival szemben lép fel, és a demokratikus rendszereknek a második világháború után kialakult „kompromisszumait” fenyegeti. A rendszerváltó kelet-európai államok esetében viszont olyan zavaró tényező, amely befolyással lehet ezeknek a demokráciának a milyenségére vagy éppen a sorsára.

A populizmus veszélye így módon ma a demokrácia összefüggésében jelenik meg, s ezért a jelenség ideológiai természetének értelmezésekor tekintettel kell lennünk azokra a folyamatokra is, amelyek a mai populizmust felszínre hozzák. Erre annál is inkább szükség van, mert a populizmus más ideológiákhoz képest sokkal szorosabban szituációhoz kötődik. Mégpedig abban az értelemben, hogy a populizmus mint ideológia és pártmozgalom a létező demokráciákban különböző megjelenési formában sohasem jut tovább a protesztjellegen, ami már abból is következik, hogy a kapitalista modernizálódásban sérülő, strukturálisan hanyatló rétegekre támaszkodik. Történetében sohasem vált a demokratikus rendszerek integrált ideológiájává, mindig megmaradt kísérőjelenségné, amely olyan más, korszakosabb ideológiákra és előfeltételekre támaszkodott, mint a nacionalizmus, az idegen-ellenesség, az összeesküvés-elmélet stb.

Mindez már jelzi azt is, miért a szélsőjobboldalra helyezett jelenségről van szó. Az alapjában jövőorientált baloldali radikalizmusokkal szemben a populizmus ideológiai gyökerei a múlt értékeinek rombolását helyezik modernitáskritikájuk és antikapitalizmusuk középpontjába. Míg a radikális

szélsőbal univerzális kritikát gyakorol a kapitalizmus (vagy éppen a demokrácia) felett, s univerzális posztkapitalista megoldásban gondolkodik, addig a populizmus jellegzetessége a történelmi partikularizmusok és különösségek védelme. Ezeket a partikularizmusokat és különösségeket ugyanakkor pótolhatatlan értékfordozóknak is tekinti az internacionálizálódó, illetve globalizálódó kapitalizmus romboló hatásaival szemben. A modernitás kísérőjelenségeként a modernitás folyamatának ellenállhatatlanságát és új értéket teremtő lebecsülve a múlt értékeihez vagy éppen kreált értékeihez kötődik. Antikapitalizmusa világnézetileg romantikus és szentimentális. Politikailag pedig protesztál az intézményesült politikai rendszer érdekképviselése és az azt hordozó fő politikai erőkkel szemben. Fő vádjai vele szemben az ország kiszolgáltatása a nemzetközi („informálisan”, maguk között szólva: zsidó) nagytőkének, a nemzeti értékek rombolása, a kisebbség elárulása stb. Ott pedig, ahol nemzeti-ségi és nemzeti ellentétek feszülnek, a populizmus érvrendszerében is átveszi a hagyományos nacionalizmus argumentációját és szemléletét, s annak fő hordozójává válik. Paradox jelensége a populizmus nacionalizmusokkal teltt regionális világának, hogy az ugyanazon nacionalista indultól motivált politikai beszéd érvrendszere gyakorta szinte szó szerint rímel egymásra: tegyük csak egymás mellé például a MIÉP és a Nagy-Románia Párt vezéreinek nemzetiféltő nyilatkozatait: megdöbbentő hasonlóságokra lehetünk bennük!

A populizmus egyetlen, ám mégis tartós politikai jelenlétének okait keresve mindenekelőtt a társadalmakért értő korszakos változásokat és a változásokban rejlő kihívásokat kell szemügyre vennünk. Egyetlen társadalmi áttállási és alkalmazkodási kényszer sem hagyja érintetlenül a társadalmi csoportok szerzett jogait, fejlődési trendjét, s azokat a kompromisszumokat sem, amelyek mindez nyugszik. Az életprogramokat érintő változások társadalmi reakcióira mindig jellemző a heterogenitás, s a szélsőségek megjelenése. Ugyanakkor sok függ attól is, hogy a politikai rendszert hordozó elit mennyire képes időben és problémamegoldásban reagálni a kihívásokra. A birtokon belüli hatalmi elitén úrrá lehetnek a fardság jelei, zavarodottság támadhat a teendők és korrekciók megítélésében, amit csak mélyíthet a társadalommal folytatott kommunikáció elakadása. Mindez lehetőséget teremt új radikalizmusok, új politikai csoportosulások színrelépésére.

A populizmus legújabb napirendre kerülése több tényezővel is magyarázható. Az utóbbi időben számos országban is megerősödött a szélsőjobb, s részben nacionalista, részben pedig populista pártok szereztek maguknak alkuképes pozíciókat a pártrendszerek belül. A „csúcsot” ebben az erősödésben kétségtelenül az Osztrák Szabadság Párt érte el, amikor kormánykoalícióba kerülve a nyugati demokratikus pártoknak a második világháború óta tartó demokratikus konszenzusát (mármint, hogy szélsőséges pártok nem kerülhetnek kormányzás pozícióba) sikerült megkérdőjelezniük az Osztrák Néppárt segítségével. A jelenség azonban sokkal szélesebb, s nem véletlen,

hogy az összehasonlításban az 1960-as évek újbóloldali kulturális-forradalmi mozgalmához mérkőzött. Csak míg akkor a rendszer fejlődési lendületében benne rejlő lehetőségeket érte kihívás, addig a mai nacionalista-populista szélsőjobban az ellenkező tünet, a rendszer egyfajta „elnehezülése”, problémamegoldó képességének beszűkülése érhető tetten. Az elmúlt évtizedek strukturális változásai, a globalizáció, az európai jóléti rendszerek változásai, a harmadik világ és a kelet-európai rendszerváltás következtében meginduló „szegénységmigráció”, a bel- és külpolitika viszonyának megváltozása az integrációs folyamatok eredményeképpen mélyen és sok szempontból negatívan érintették az állampolgárokat, s különböző módon hatottak szemléletére és értékítéletére. Az intézményesült pártok és választói viszonya is bonyolultabbá vált. Az elmúlt évtizedekben nagymértékben erodálódott a hagyományos pártközösség és a pártok között pendlőz pragmatikus választókkal szemben. Ez az általánosnak tekinthető „szekularizáció” azonban egybeesett a nemzeti politikák teljesítményének a globalizációból következő csökkenésével, az állami szerepvállalás redukálásával, s ezzel együtt a második világháború utáni rendszer elnehezülésével. Objektív és szubjektív okok sora járt azzal, hogy a problémamegoldásokban az idődimenziók között a lakosság számára egyre nehezebben átlátható feszültség támadt. A halmozódó közvetlen problémák (munkanélküliség, életszínvonalbeli stagnálás, a „szerzett jogok” megnyírálása, a lakóközveti miliók zsártárságának és biztonságának a csökkenése, kulturális diverzitás, az „idegenek” növekvő jelenléte stb.) akut jellege közvetlen indulatot gerjeszt, és gyors megoldást sürget, miközben a kormányok az új kihívásokra többnyire csak megszorításokkal és nagy (például integrációs) átrendeződésekkel, s ezzel együtt messzibb távlatú megoldásokkal, illetve ezek reményével képesek válaszolni. A jelen és jövő között ezért a lakosság egy részénél olyan „időszakadék” mutatkozik, amely egyre nehezebben vagy egyáltalán nem hidalható át racionálisan. Egy politikai törésvonal lehetősége merül fel ennek következtében, amely megfelelő ideológiákkal és pártmozgásokkal artikulálható.

A populizmus mai megjelenése már csak azért is belehelyezhető ebbe a globális problémába, mert az utóbbi évtizedekben világszerte mutatkozó jelenségnek számít, s egy új, persze, korántsem egységes „pártcsalád” kialakítására vezetett. Csak Európánál maradvai: az Osztrák Szabadság Párton kívül (FPÖ, Jörg Haider pártja) ebbe a pártcsaládba tartozik a francia Front National, a német republikánusok, kitépeltek és nacionalisták politikai csoportosulása, a flamand Vlaams Blok, a vallon Front National, a svájci Néppárt, a dán Néppárt, a norvég Haladáspárt, a svéd Új Demokrácia csoport, illetve Alleanza Nazionale, a portugál Néppárt – és folytathatnánk a sort a legtöbb kelet-európai államban található populista-nacionalista párttal. A hatás ugyanakkor nagyon különböző: egyes országokban nem jutott túl a regionális méretekben, másutt a parlamentbe jutásig erősödött a mozgalom, s ott került kontroll alá.

Ez a kontroll alá kerülés mindenekelőtt azt jelentette, hogy a demokratikus centrum pártjai megtagadták a koalíciós lehetőséget, s ezzel a kormányra jutás lehetőségét a szélsőjobboldali pártoktól. Az osztrák példára adott szinte összeurópai válasz éppen azután magyarázható, hogy az osztrák jobboldali centrum párt szakított a háború utáni hallgatolagos demokratikus konszenzussal, amikor kormányzati tényezővé emelte Haider pártját. (Az ellenpéldát ebből a szempontból Franciaország szolgáltatta, ahol a regionális méretekben megindult együttműködést az érintett kormánypártok tagjainak kizárásával büntette az országos vezetés.) Ezzel együtt az elhatárolódás csak a legvilágosabb esetekre vonatkozik. Vannak azonban olyan átmeneti pártalakulatok is a hagyományos centrumjobb jobbszélén, ahol a koalícióképzést nem befolyásolják a szaporodó populista jelenségek. Egyáltalán: perspektívában szemlélve, a lakosság hangulatának és értékrendszerének a mozgása meglehetősen elmosódottá teszi a második világháború utáni kompromisszum tényleges határait és annak egyértelmű megértését, s ezt a nehézséget még a nemzeti sajátosságok is nehezítik. (Példát elsősorban a különböző parasztpártok esetében találhatunk, mondjuk Dániától Lengyelországon keresztül Magyarorszáig, ahol is a pártmozgások ingadoznak a centrum és a szélsőség irányai között.)

A populizmusnak és a szélsőjobboldalnak a politikai veszélyességét két mércén mérhetjük. Az egyik a demokratikus pártok ereje és problémamegoldó kapacitása, a másik a demokratikus többség ellenálló képessége a racionális politizálással szembeni irracionálisizmusokkal és érzelmi elemekkel szemben. Bár a kettő között szoros a kapcsolat, a külön elemzés is fontos. A demokratikus pártok erejének, kapacitásának és ellenálló képességének a vizsgálatában itt egy, a kilencvenes évek közepén végzett elemzésre hivatkozom, amely 1982 és 1993 között vizsgálta a pártmozgásokat és a pártrendszereket ezzel kapcsolatos változásait. A norvég Oddbjørn Knutsen (Expert Judgements of the Left-Right Location of Political Parties: A Comparative Longitudinal Study. *West European Politics* 1998. 2. szám) elemzése alapján megállapítható, hogy Nyugat-Európában a szélsőjobb előretörése nem hozott lényeges változást a pártok bal-jobb elhelyezkedésében, illetve a pártstruktúrában. Folytatódott tehát az a tendencia, amely jellemezte a hagyományos pártstruktúrát, nevezetesen, hogy az új jelenségekkel, „új politikákkal” (újbaloldal, zöldek, szélsőjobb) szemben a politikai rendszer háború utáni hordozói nagy alkalmazkodó képességet mutattak, amennyiben az előbbieket problémafelvetéseit és retorikáját képesek voltak saját szemantikájukba integrálni. Ez a képesség a nyolcvanas évektől erősödő szélsőjobboldallal szemben is megállapítható az 1990-es évek elejéig. A középpártok (főleg a szocialista és szociáldemokrata pártok, de a liberális és jobboldali néppártok is) elsősorban a centrum felé mozdultak el, s dominánsnak maradtak a politikai rendszerekben. Knutsen adatai szerint a vizsgált 79 pártnak több mint a fele mozdult a centrum felé, s csak mintegy

egyharmad távolodott valamilyen mértékben a centrumtól. A differenciálódás (szélsőjobb és szélsőbal) ezen a fő tendencián belül következett be. Mindenesetre megállapítható, hogy ha a mozgást nem a centrumhoz vagy a pártok egymáshoz képesti elmozdulásához viszonyítjuk, hanem a pártrendszerek egészének mozgását vizsgáljuk, akkor – részben a szocialista pártok radikalizmusának csökkenése, részben pedig a szélsőjobboldal erősödése következtében – az egész rendszer a jobboldal irányába mozdult el. A szocialista baloldal pártjainak 60 százaléka mozdult a centrum, azaz – eredeti pozíciójukat tekintve – a jobboldal felé, a jobboldalon viszont csak 30 százalékos mozgás volt tapasztalható ugyanebbe az irányba. Bármilyen relációban vizsgáljuk is azonban az összefüggéseket, a vizsgált időszak a centumpolitika általános erejéről árulkodik. Azóta az osztrák példa rontotta ugyan a statisztikát, az európai centrum egységes ellenállása azonban megállította, illetve szakszerű koalícióvá minősítette vissza az esetet. A szélsőjobb erősödésével összefüggő jobboldali trend ezzel együtt aligha utalható a múltba. Inkább az első hullám lecsendesüléséről beszélhetünk.

Az egyik legújabb elemzés szerint (Frank Decker: *Populisten auf dem Vormarsch. Die neuen Rechtsparteien in den westlichen Demokratien. Zeitschrift für Politik*, 2000. 4. szám) a szélsőjobb pártok esélyei mind a társadalmi törésvonalak, mind pedig az intézményes struktúrák oldaláról nézve erősödnek. Az új nemzetközi és belső helyzethez való alkalmazkodási kényszer nyomán alá helyezi a kormányzatokat és a kormányzó pártokat, s ez már önmagában is megkönnyíti a protesztmagatartás növekedését.

A populizmus befolyásolásának döntő faktora ily módon a demokratikus középpártok mellett a választói magatartás alakulásán is múlik. A politikai és ideológiai helyzet ebből a szempontból korántsem ellentmondásmentes. A regnáló pártok dilemmái mindenekelőtt arra vezethetők vissza, hogy uralmuk eleve a választók többségéhez kötődik. Ha a választói többség válik antidemokratikussá, mint a történelem mutatott már rá példát, a demokráciák elkerülhetetlen hanyatlása következhet be. Ha a többség politikai kultúrája ellenállónak bizonyul az érzelmi politizálással és az azt kísérő demagógiával szemben, a problémák rendszerbe integrálásának nem lehet nagyobb akadálya. Nyugat-Európa politikai rendszerei ebben az értelemben ma sokkal stabilabbnak mutatkoznak, mint a kelet-európai új demokráciák. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy a nyugati demokráciákban széles keretei vannak az integrálódásnak. A modern politika materiális feladatai, szakszerűségi követelményei olyan teljesítménykényszerrel járnak együtt, amely alól hosszabb távon a populizmus sem vonhatja ki magát. A politikába való bekapcsolódás szakszerűséget követel, mivel a problémák nem egyszerűen ideológiaiak, hanem együtt a „szakmaiak” is. Marcuse „egydimenzionált” társadalmát nagyon is realitás ebben az értelemben. Az érzelmi politizálás hamar talajt veszthet a materiális szemléletű választók igényeivel szemben. Mintha az osztrák populis-

ta párt kormányzati tényezővé válása is a populista demagógia elégtelenségét mutatná az azóta lebonyolított tartományi választások tükrében. S mintha mutatná azt is, hogy az ideológiai és pártpolitikai konfrontációk között milyen fontos lehet a változások korában jelen lévő populizmus tanulási folyamatra kényszerítése. Mégpedig nem a demagógok, hanem a változások megzavaró veszteségeinek az érdekében...

Kisországi populizmusok

Néhány kisebb európai országban működő, illetve működött populista párttal és mozgalommal kívánok foglalkozni az alábbiakban, némi latin-amerikai kitekintéssel. Mivel történetileg, kulturálisan és társadalmi szempontból rendkívül heterogén jelenséggel állunk szemben, a merev jobb- és baloldali felosztást mellőzőm, minekután a klasszikus politikai osztályozás alapját képző főbb ismérvek – a populizmusok egyik legfontosabb jellemzője ez! – nagymértékben keverednek a tárgyalt mozgalmak programjaiban, ideológiáiban, gyakorlati politikai cselekvéseiben.

Bevezetőként próbáljuk meg meghatározni a populizmus főbb jellemzőit. Talán a legfontosabb és valamennyi tárgyalt mozgalomra jellemző az elitellenesség, a jelenségnek nevet is adó néperdekekre való hivatkozás. Ez az elitellenesség elsősorban a politikai elit arisztokratikus kiváltságai ellen irányul, s a javasolt reformokat a fennálló, többnyire tagolt – parlamentáris vagy a rendi képviselőt elemeit őrző – politikai berendezkedés tekintélyelvű, hatékonyságra hivatkozó, leggyakrabban egyszemélyi hatalomgyakorlással kívánják végrehajtani. A néperdekre hivatkoznak, de a demokratikus politikai módszerek mellőzésével járnak el.

Az európai politikai kultúrában régóta ismert jelenség ez, többnyire a monarchia – arisztokratikus/oligarchikus köztársaság – zsarnokság/diktatúra – demokratikus/parlamentári politikai rendszer fejlődési vonal utolsó előtti állomásaként. Klasszikus ókori megjelenési formája az athéni (és más görög poliszokbéli) türannisz, valamint a római köztársaságot felváltó caesarizmus volt. Felbukkant ez a jelenség a középkori itáliai városállamokban is, például Riezi római tribunusi hatalmának vagy Savonarola teokratikus firenzei diktatúrájának a képében, bár ezek – eltérően a korábbi, vagy későbbi párhuzamoktól – epizódjellegűek maradtak csupán.

A felvázolt klasszikus fejlődési vonallal találkozhatunk az európai újkor hajnalán: szinte valamennyi nagy európai polgári forradalom átmegy az ancion régimot felváltó diktatúra időszakán (Cromwell uralma Angliában, Napóleoné Franciaországban), amely diktatúrákat hosszabb-rövidebb fejlődés után felváltotta a modern polgári társadalomnak megfelelő parlamentáris rendszer.

Annyit az eddigiek alapján máris megállapíthatunk, hogy a városiasodó társadalmak politikai rendszerbéli fejlődése során mutatkozik a néperdekre, a fejlődésre hivatkozó egyszemélyi hatalomgyakorlás szakasza. Feltehetőleg arról van szó, hogy a piacosodó gazdaság és a városiasodó társadalom egyre

kevésbé áttekinthető viszonyait a kellően rugalmas rendszer megalkotásáig a széles közvélemény támogatásával az „erős kéz” kormányzása alá helyezik.

Régiókban ez a fejlődési szakasz az első világháború után indult. A két háború között Kelet-Közép-Európában többnyire autoriter rezsimek uralkodtak, amelyek azonban kifejezetten konzervatív beállítottságúak voltak, s ami a legfontosabb: egyáltalán nem törekedtek széles körű tömegbázis kialakítására, amelyre az igencsak visszamaradt urbanizáció miatt nem is számíthattak. Az egyetlen kivétel Lengyelország, ahol Pilsudski – diktatúrájának kiépítésekor – szocialista múltját is kihasználva egyszerre építhetett a városi kispolgári és munkáskérdésekre is.

Érdekes kérdés itt populizmus és faszizmus kapcsolata. Számos jellemzőben egyezés van a két jelenség között, a döntő különbséget én a totális diktatúra meglétében vagy nemlétében látom: a populista rezsimek nem építettek ki az egész társadalmat kontroll alá vonó elnyomó rendszert. Közös viszont a köztes politikai osztály kiiktatására, a vezér–tömegek kapcsolat közvetlen kialakítására való törekvés, és közelebb a modernizációs törekvések is.

A vizsgálatra érdemes másik jelenség a népies mozgalmak és a populizmus viszonya. Többen azonosítják a két irányzatot, a magyar népies mozgalmat is fordítottak populizmusként idegen nyelvekre. Valóban sok az egyezés: modernizációs törekvések, a gazdasági és politikai hatalmat gyakorló régi osztályok elutasítása, urbanizációs jelleg – amin én a városokba áramló, itt pozíciót szerezni kívánó paraszti urbanizációs csoportok törekvéseit értem. (Pikáns ellentmondásban van ez a magyar szellemi életet még mindig befolyásoló úgynevezett népies–urbanus ellentéttel, de ne feledjük: Illyés Gyula és Veres Péter is inkább a budai lakóhelyet preferálta egy idő után a pusztai miliővel szemben – ami önmagában véve nem kifogásolható, de tény.) Fő különbségként itt az urbanizációs folyamat lezáratlanságát jelölöm meg.

Lássunk most néhány konkrét példát napjaink kisállami populizmusaira. Rögönt északi szomszédságunkban találhatjuk az egyik legszebb példányt, a Demokratikus Szlovákiaiért Mozgalmat (HZDS). Neve az irányzat általános képének megfelelően semmitmondó, gyakorlati politikájában teljesen fedi a populizmusokról alkotott képünket, vezérével: a vezér és népe közötti közvetlen kapcsolat ápolása, mohó pozíció–szerzési törekvések, a szabályozott politikai mechanizmusok félresöpörése, erős nemzeti és szociális demagógia. Külön színezi a szlovák populizmust a szlovák közvéleményben erős sértettségérzet, amely szerint a szlovákságot mindig elnyomták erősebb szomszédai: a magyarok, majd a csehek. Innen a hajlam egy külső „nagy testvér” keresésére, amely egyes társadalomtudósok szerint végzettszerűen vitte a szlovák politikát a rossz választások útjára 1948-ban, 1938-ban, majd 1968-ban, s ez mutatkozik most Meciar hangsúlyozott oroszbarátságában is.

Nagyon hasonló vonásokat találunk a horvát populizmusban, amelynek megtestesítőjeként a néhai Tudjman elnök pártját, a Horvát Demokrata Közös-

séget (HDZ) jelölöm meg. Itt is erős a vezérelv, amely Tudjman elnöki hatalmának túlsúlyában kulminált. A posztjugoszláv körülményeknek megfelelően nagyon erős a szerbellenes nacionalizmus, amely egyúttal a külső veszélyre való hivatkozással a belső demokratikus struktúrákat igyekezett kiküszöbölni. Talán a fasisztoid nosztalgiaik iránti nagyobb nyitottság különbözteti meg a horvát populistákat szlovák barátaiktól, bár Meciarék legutóbbi megnyilvánulása a párt nevének kiegészítésére –, amelynek során felvették a Hlinka és Tiso alatt egyszer már diszkreditált Néppárt nevet is –, arra mutat, hogy a Dunától északra is munkál a nosztalgia a régi daliás idők iránt.

Az eddig ismertetett példák szerint a kelet-közép-európai populizmusok jobbfelé nyitottak. Van azonban egy balkáni ellenpélda, a görög Pánhellén Szocialista Mozgalom (PASOK), amelynek névváltoztatása viszont ugyancsak karakteres: irredentizmusba átcsoportosuló nacionalizmussal kevert szocialista párt ez, amely egyesíti a szociális igazságszolgáltatás igényét egy Bizáncból örökölt Nyugat-ellenességgel, mindezt NATO- és EU-tagként. Az alapító Andreas Papandreu mindenben megfelelt a vezéri elvárásoknak – egy mediterrán családító módjára – erős kézzel irányította pártját és népét.

Láthattuk, hogy Délkelet-Európában a mai populizmusok modellje egyszerű: a nemzetet fenyegető külső veszéllyel szemben egy erős kezű padre veszi kézbe a dolgok irányítását. Nincs sem katonai, sem totális pártidiktatúra, parlamenti asszisztenciával épül a nemzet atyjának hatalma. A vezér akár meg is bukhat a választásokon, de hívei számára azért vezér marad.

Némileg különbözik ettől a patriarchális képtől a nyugat-európai populizmusok arculata (mert olyanok is vannak). Legfőbb jellemzőjük az, hogy nem szabadulhatnak már a demokrácia, sőt a liberalizmusok átkos örökségétől sem. Ennek tudható be, hogy legtöbb helyen (Dánia, Svájc) a túladózató állam elleni kispolgári elégedetlenségből nőtték ki a Lombard Liga propagandája is kapott némi libertariánus mellékzét a „tolvaj Róma” elleni, a központi kormány túlhatalmát bíráló jelszavaitól. Újdonság a népevel közvetlen kapcsolatot tartó vezér posztmodern politikai arzenáljában, hogy törekszik a média nem diktatorikus, nem államhatalmi eszközökkel való megszerzésére, s a sport, elsősorban a labdarúgás népszerűségét aknázza ki vezér és tömegek harmonikus kapcsolatának manipulálása céljából (Berlusconi, Forza Italia). A jövőre nézve különösen fontosnak látszik, hogy a populista mozgalmaknak óriási lehetőségei nyílnak a globalizációs fejlődés során a migrációs mozgalmak tematizálására, az idegentől való félelem megnyergetésére.

A baloldali indíttatású populizmusok között megemlítenédek még a szakszervezeti eredetű mozgalmak. Térségünkben a legjelentékenyebb a lengyel Szolidaritás, amely hatalmas történelmi tette, a kommunizmus pozícióinak megrengetése mellett sem jeleskedett a demokratikus struktúrák kiépítésében. Főnöke, Walesa ambíciói és karaktere is megfelelt a vezérőli alkotott elképzeléseknek. Szakszervezeti indíttatású mozgalom a legjelentősebb dél-amerikai

populista erő, a peronisták mozgalma is, akik egy klasszikus szociáldemokrata értékkel, az igazságossággal fémjelezték juszocialista pártjukat. Vezérük, Perón nemcsak a musicalek világába vonult be hűn szeretett Evitája oldalán, hanem a populizmusok között a legkonzisztensebb gazdasági és politikai modellt építették ki a korukban modern politikai központosítás és gazdasági újraelosztás rendszerével.

Talán az eddig elmondottak is igazolják, hogy a populizmusokat tekintve nem szerencsés dolog baloldal és jobboldal kategóriái szerint válogatni ebből a nagyon sokszínű politikai jelenségből. A különböző diszpozíciók között oly sűrű az átfedések, s maga a populista politika is annyira rögtönzésre hajlamos, kevésbé ideologikus volt, hogy külső szempontok szerint kategorizálása a hiba lehetőségét hordozza magában.

Szabó Máté

MIÉP, LAÉT, METÉSZ Változatok a populizmusra Magyarországon a rendszerváltás után (1990–1998)*

Magyarországot a másként gondolkodók elleni teljes elnyomás rendszerének alkalmazása csak a legsötétebb sztálinista időszakban, illetve 1956 után néhány évig jellemezte. A hatvanas évektől egyre inkább erősödtek a szelektív tolerálás elemei. Ez a fejlődés azonban csak a pártelit mindenkor visszavonható engedménye volt, és a tolerancia nagyon határozott korlátokba ütközött (bármiféle tüntetés erőszakos felszámolása, a mozgalmi szervezetek és hálózatok nyilvános és legális működésének tilalma stb.). Az ellenzék körében, a szamizdat-ellenkultúrában már ekkor is megjelentek populista** szellemi irányzatok, gondoljunk Csurka István avagy Csoóri Sándor tevékenységére. Közismert, hogy a magyar antikommunista ellenzéknek egyaránt vannak baloldali, liberális, nacionalista és populista hagyományai.*** A népi urbánus vita és konfliktus már az ellenzéki mozgalmakat is megosztja, hogy 1989 után a pártrendszer és a politikai kultúra törésvonalaként éledjen újjá. A rendszerváltás folyamatában mindvégig – miként az első szabadon választott kormánykoalíció pártjában – kisebb-nagyobb befolyáshoz jutottak mérsékeltbb avagy radikális politikai beállítottságú populista csoportok.*

Ilyenek voltak például a *Magyar Demokrata Fórum* radikális populista csoportjai, amelyek Csurka István író-politikus vezérégyénisége köré szerveződtek. A kormánypárti radikálisok kezdetől fogva bírálták Antall József centrumpolitikáját és „igazi” rendszerváltást követeltek, amelynek együtt kell járnia a magyar nemzettudat erősítésével, az azt fenyegető liberális, kommunista, kozmopolita tendenciák visszaszorításával. A radikális magyar populizmus a két

* Ez az írás „utólagos hozzászólásként” készült a FES 2000. november 4-i rendezvényére, amelyen a szerző nem tudott felikért hozzászólóként személyesen részt venni. Az írás támaszkodik a szerzőnek a magyarországi mozgalmi és tiltakozási kultúra kialakulásáról több mint tíz éve folytatott kutatásaira (Szabó 1998; Szabó 2000).

** A populizmusról általában, a fogalom történeti-összehasonlító értelmezéséhez és magyarországi jelentéséhez politológiai szempontból (Bozók 1997; Boeckh 1997; Puhle 1986).

*** A populizmus és az ellenzékiesség kapcsolatáról Bíró 1988; Tőkés 1998; Zsille 1995; Agócs 1987; Csúrk 1991; Molnár 1996; Csizmadia 1995.

* A populizmus szerepéről a magyar politikai kultúrában és a rendszerváltásban (Schlett 1995; Schlett 1990; Lengyel 1994; Borbándi 1989; Gyurácz 1993; Bozók-Javorniczky-Stumpf 1998; Thoma 1998; Fricz 1997; Fricz 1996).

világháború között érintkezett a magyar fasizmussal, és 1989 után is kapcsolódik a rasszizmushoz, az idegengyűlölethez, amelynek céltablái ma is első sorban a zsidók és a cigányok (akkor, a két világháború között az ellenségképekbe tartozott még a „svábság” is, mára ez inkább a nem európai bevándorlóakra tevődött át). A Csurka vezette radikálisok egy sor politikai tiltakozó akcióikkal nemcsak a liberális és szocialista ellenfeleket, de az MDF liberálisait és centrumát is maguk ellen hangolták. A párton belüli politikai mozgalom 1993 folyamán vált ki a pártból a belső viták hatására és hozott létre különféle politikai szervezeteket, így a *Magyar Igazság és Élet Pártját* (MIÉP) Csurka István babáskodásával.

A rendszerváltással kapcsolatos felfokozott várakozások és a reális társadalmi-politikai lehetőségek közötti ellentmondás nagyban hozzájárult a populista radikalizmus létrejöttéhez a magyar demokráciában. A populista jellegű mozgalmi mobilizáció a célkitűző szakaszban a társadalmi feszültségeket okozó komplex problémákat leegyszerűsítő, a szélesebb körű mozgósításhoz megfelelő politikai formulák kialakításával kezdődik, az ágazati politikai kérdéseket világos igen–nem alternatívákra változtatják, és a pozitív alternatívát, a mozgalom céljának elérését a kiváltó okok és problémák megoldásaként sugallják. Így például a *Léte minimum Alatt Élők Társasága* (LAÉT) az áfa teljes körű bevezetése ellen tiltakozott, illetve az első szabadon választott parlament visszahívását követelte. Az akkor még MDF-radikálisok, a majdani MIÉP-esek számára a fő fenyegetés a bolsevista, liberális média, a külföldi tőke hatása, valamint a régi nőmenekházak betelepülése voltak.

A populista társadalmi-politikai mozgalmak nem előzmények nélküli, spontán cselekvési formák. A mozgalmak keletkezésének magyarázatában a szakirodalom a kollektív cselekvés előzetesen kialakított formáinak, a „megelőző alakzatoknak” a sokrétűségére hívja fel a figyelmet, és ezt a magyar tapasztalatok is megerősíteni látszanak. A populista radikálisok által szervezett médiaellenes megmozdulások mögött előzetesen kialakult politikai szervezetek álltak. A parlamenten és pártokon kívüli, szociális követeléseiben és politikai vízióiban egyaránt populista vonásokat is felmutató LAÉT a nemzetközi szakirodalomban „átmeneti team”-ként leírt formának felel meg (Zald–McCarthy 1990: 257–258), ahol a kisszámú előkezeletett aktivista szervezi az eseti és meghatározott hozzájárulást (aláírás stb.) nyújtó támogatók jóval szélesebb körét. A társadalmi mozgalmak nem a semmiből keletkeznek, hanem reaktíváló vagy aktiváló társadalmi hálózatok működésére épül fel mobilizációjuk. A mobilizáció célja az erőforrások mind szélesebb körű bevonása a mozgalom céljának megvalósítására.

A mozgalmak mobilizációs stratégiáinak közös eleme a *tiltakozás* mozzanata. A demonstratív, netán kényszerítő jellegű politikai tiltakozó akciók a mozgalmak működésének sajátos „erőforrásai”. Míg a „normál” politikai pártok céljaik elérésére a választók támogatását kívánják megszerezni, a mozgalmak

sajátosságai egy erről szóló híres amerikai tanulmány szerint a „tiltakozás mint erőforrás” bevetése. Ennek megszervezése zajlik a különböző mobilizációs kampányok során, amelyek jellege az alapul vevő célok, a választott akcióformák és a mozgósító szervezetek sajátosságainak függvényében alakul ki. A LAÉT 1992-es éhésztrájkja és népszavazási kampánya a demonstratív megmozdulásokon kívül direkt kényszerítő akciókat is alkalmazott, akárcsak az MDF radikális „mozgalmi” (éhsésztrájk, piactéri illegális árusítás és tüntetés, felhívás a médiumok működésének zavarására stb.).

A populista mozgalmaknak a szervezetekhez való viszonya változó, akárcsak önálló „mozgalmi szervezetek” kialakításának dinamikája. A LAÉT mobilizáló kampányait informális hálózati szerveződéssé és az „átmeneti team” intenzíven dolgozó tagjaira építette fel. A demonstratív és a direkt-kényszerítő stratégiák mellett azonban már önálló pártszervezet kialakításáról is folyt a vita a LAÉT-ban, amely arra törekedett, hogy új, intézményesített politikai erővé változtassa a kampányokban mozgósított társadalmi tiltakozást. A LAÉT akcióiban a tömegkommunikáció bizonyos szervezeti-helyettesítő funkciókat látott el (Öffentlichkeit, 1994; Medien..., 1989). A hatvanas évek amerikai mozgalmával kapcsolatosan fogalmazódott meg és igazolódott be később az a tézis, hogy a lazán koordinált, szétszórt, tiltakozó kampányokban a médiumok kváziszervező funkciókat látnak el az információk nemzeti vagy annál szélesebb körű terjesztésével és közvetítésével (Oberschall 1993). Ez a kapcsolat azonban főként a kockázatos médiafüggőséghez vezetett, mert – amint az amerikai tapasztalatok mutatták – a látványos és hírértékű akciók hiján a médiumok érdeklődése rohamosan csökken, ami rövid idő alatt a saját szervezeti hálózatot nélkülöző kampányok kudarcához vezethet. A LAÉT számára a kérdés médiafüggő informális hálózatának fenntartása vagy önálló, formalizált szervezet létrehozása dilemmaként fogalmazódott meg.

Érdekes színtfoltok voltak a populista jellegű mozgalmi szervezetek palettáján az Antall-kormány idején a legnagyobb kormányzó párt, az MDF-en belül szerveződő különféle „mozgalmak”, amelyek tiltakozó akciókat közvetlenül a kommunista és liberális ellenfelek vélt feltalálási helyei (például média), azonban többnyire közvetetten a saját pártjuk vezette kormány politikájára ellen irányították. Ezek a mozgalmak a „szervezetlen belüli mozgalom” típusát (Zald–McCarthy 1990: 185–223) képviselték. Az első pillantásra kissé ellentmondásos szerveződéstípus elterjedtebb a társadalmi mozgalmak között, mint gondolnánk, példaként említhetjük az egyházak és a szekták évezredek viszonyát, avagy közelebbről az 1980-as évek magyar mozgalmait közül a szakkollegiumi mozgalmat. A „szervezetlen belüli mozgalmak” sokféleké és különféle okokból jönnek létre. Esetünkben a társadalmi-politikai mozgalomként induló MDF gyors „néppárttá” szerveződése 1989–1990-ben (Bihari 1992) tekinthető ilyen oknak, amely feltehetőleg a kiterjedt autonóm mozgalmi hálózat és a szervezeti pozíciókat kialakító pártelit között gyorsan növekvő távolságot és

ezáltal konfliktuspotenciált hozott létre. A párton belül a politikai irányzatok és a személyiségek vitáiban és konfliktusaiban a gyorsan mobilizálható hálózatok kitűnően bevethető erőforrást jelenthetnek. A szervezetben belüli mozgalmak így belső konfliktusok megoldásának eszközeivé is válhat, ugyanakkor kifelé is érvényesítheti érkekeit a tiltakozás eszközeivel.

A célok sokfélesége és eltérő státusza figyelhető meg az új magyar mozgalmi szektor aktorai esetében is. A LAÉT vonatkozásában kevésbé világosan körvonalazottak azok a politikai értékek, amelyek alapján a változó témákat és akcióformákat kiválasztják. Itt is a relatív, az új hátrányok elhárítását célzó tiltakozás volt a jellemző, bár megjelentek a proaktív, az új előnyök elérését célzó követelések is.* A LAÉT egy világos „single-issue” követelés jegyében, az általános forgalmi adó, az áfa bevezetésének üteme és mértéke ellen indította el 1991–1992-ben tiltakozó akciókat. Változó az az egyre radikálisabb akcióformák sorozatát vetette be egyazon cél elérésére. Ennek a stratégiának a dinamikája, továbbá a politikai értékek és az ezekkel összefüggő célok kevésbé flexibilis megfogalmazása miatt támadt problémák vezettek a LAÉT pártalapítási törekvéseihez, illetve a tiltakozási potenciál differenciálódásához a „középosztályi” és a „szegény” tiltakozók között. A LAÉT-et stratégiai, szervezetejlesztési dilemmákba sodorta a „single-issue” orientáció, amely a célérés elmaradása esetén új témák bevezetésére lehetőséget nyújtó világos politikai értékrend hiányában hasonló válságokhoz vezet.

Az MDF-en belüli populista „mozgalmárok” az akkor kormányzó párton belüli politikai irányzatként önálló hatalompolitikai célkitűzéseket fogalmaztak meg, a magyar „népi” gondolat hagyományába ágyazva követeléseiket. „Szervezetben belüli mozgalomként” módjuk volt arra, hogy e pragmatikus célok megfogalmazásához és az elérésükhöz szükséges stratégia kidolgozásához az elfogadott és kialakult keretként szolgáló párt ágazati politikák szintjén kidolgozott programjának egyes elemeit a mozgalom értékrendje alapján radikalizálják. Bizonyos konkrét követelések nevében mobilizálták a tagságot, illetve támogatóikat a párton belüli és kívüli politikai nyomásgyakorlás céljából (médiумok, piacok, kulturális „önvédelem” stb.). Az MDF-en, majd a MIÉP-en belül megszervezett radikális populista irányzat proaktív, új előnyök elérését célozza, retorikájában azonban erőteljesen felhasználta és ma is felhasználja a magyar népet a kommunizmusban és a rendszerváltás óta ért „sérelmek” és hátrányok elleni fellépés mozgósító erejét.

A Csurka István vezette először MFD-es, majd MIÉP-es radikális populista mozgalom célkitűzéseinek orientációja egyesítette magában a hatalompolitikai, a szociális jóléti és a szociokulturális elemeket. Márkansan különbözött a LAÉT single-issue-orientációjától: felhasználta ugyan a single-issue radikalizá-

lásának stratégiáját (lásd média-ügy), azonban párton belüli mozgalomként általános politikai célok, valamint az önkormányzatok és az ágazati politikák szintjén is megalkotta programját. A szociokulturális elemekre is nagy hangsúlyt helyezett, ezeket azonban nem szubkulturális hálózatokká, hanem a vállalt „magyar”, „népi” értékre, életmódra, kultúrára kívánta alapozni. Programjába beépített – az azóta politikailag eljelentéktelenedett, de szervezettel még létező LAÉT-hez hasonlóan – szociális-jóléti célkitűzéseket is. Mint párton belüli mozgalomnak a jellegét azonban mégiscsak a hatalompolitikai ambíciók határozták meg elsősorban. Később, kiválva az MDF-ből, önálló politikai szervezeteket hozott létre, sőt pártot – MIÉP –, amely 1998-ig választási kudarcait kompenzálандо gyakran élt a tiltakozás eszközeivel.

1994-től a szociálliberális kormányzat megalkakulásával a *pártpolitikailag megszervezett populizmus* különféle formái ellenzébké, sőt parlamenten kívüli ellenzéki pozícióba szorulnak. A MIÉP e kormányzati ciklus végéig a parlamenten kívüli ellenzék vezető jobboldali populista pártjaként működik, hogy 1998-ban ismét, most már saját jogán és megerősödve a parlamentbe kerüljön, ahol önálló frakcióként nem jelentéktelen pozíciót tölt be (lásd az új médiavitákat és az ellenzékiesség értelmezését). Nem foglalkozunk itt az egyik legfontosabb, nagy hagyományú populista politikai párt, a Független Kisgazdapárt – és márkansan populista stílusú politikusa, Torgyán József – fejlődésével, amely a szociálliberális kormány befolyásos ellenzéki ereje volt, és a Fidesz vezette 1998-as kormánykoalíció részese lett.* A szociálliberális érában a LAÉT szociális populizmus elveszti politikai jelentőségét, jöllehet helyi szinteken karitatív profilja máig fennmaradt (például Budapest XI. kerületében irodával rendelkezett 2000-ben). Az új gazdaságpolitika elleni tiltakozásokból 1997–1998 között a METÉSZ emelkedett ki a szociálliberális időszakban sikerrel kecsegtető populista politikai mozgalomként, ámdé – a LAÉT-hoz hasonlóan – készeléletűnek bizonyult.

1994–1998 között, a szociálliberális kormányzat időszakában a MIÉP – a parlamenten kívüliek között viszonylag nagykn mondható jobb- avagy szélső-jobboldali populista párt – politikailag problematikusnak minősülő tiltakozó rendezvényeit megkülönböztetett figyelem kísérte a liberális irányítású belügyi tárca részéről. Előállításra és perre is sor került az egyik MIÉP-rendezvény alkalmával terjesztett *Mein Kampf*-kötet miatt. Visszatérő problémát okozott a MIÉP-pel és egymással is konkuráló kisebb jobboldali csoportok által kedvelt tüntetési terek, a főleg március 15. és október 23. körül fontos, a médiумok részéről is preferált megemlékezési helyek megszerzése körüli „tülekedés” (Wisler-Szabó: 337–357).

A populista mozgalmak céljai a stratégiák, az akcióformák a mobilizációs minta összefüggésében lesznek a külső politikai lehetőségstruktúra tekintet-

* A reaktív-proaktív ellentétéről (Tilly 1978: 147–148).

* E fejlődés monografikus feldolgozásához lásd Benkő 2000.

ben adekvátak vagy inadekvátak és vezetnek sikerhez avagy kudarchoz. Őn magában a célok megfogalmazásának tisztázottsága, koherenciája, ideológiai alátámasztásuk, kialakításuk és elfogadtatásuk demokratikus megszervezése, illetve a demokrácia értékeinek vállalása nem jelentenek elégséges sikertényezőket. Sőt az USA-beli társadalmi mozgalmak vizsgálata azt is bebizonyította (Gamson 1975), hogy a plurális demokráciában sokszor a demokráciától egyértelműen idegen, erőszakos, kényszerítő eszközöket alkalmazó és célokat való mozgalmak is komoly részesítéket érhetnek el agresszív politikai stílusuk révén, amely vonzóvá teszi őket a média számára és megsokszorozza demonstratív hatásukat.

Az ideológia és utópia a mozgalmakban a célok megfogalmazásával összefüggő, de önálló szintje a politikai gondolkodásnak. A magyar populista mozgalmakban általában ki nem fejtett gondolatrendszerek látják el ezt a funkciót, amelyet a politikai akciók stílusa, a célok minősége, a mozgalmak belső kommunikációja, vitái, vezető személyiségeik írásai együttesen jelenítenek meg.

Az „ideológiáknak és utópiáknak” differenciált szellemi spektruma van jelen a mozgalmi szektorban, így a populista mozgalmak körében is. Ez a sajátosságuk megféle a magyar politikai gondolkodás hagyományának: kevesebb a rendszerezettebb, önállóan kifejtett elméleti igényű, ideologikus dokumentum, inkább jól körülhatárolható *politikai struktúrák és stílusok* közvetítik a meglévő ideológiai irányzatokat (Schlett 1996; 1999). A rendszerváltás eszméi áramlatai – a liberális demokrácia és a piacgazdaság korábbi hagyományaira, illetve a mai nyugati modelljeire orientált politikai irányzatok – szintén nem kedveztek az önálló politikai ideológiák megfogalmazásának, és ez ellen hatott a marxizmus-leninizmus hosszú ideig dogmatizált ideológia-központúsága is. Így a magyar populista mozgalmak inkább a programok, a publicisztika, a kulturális-művészeti és szimbolikus manifestációk, illetve a politikai stílus és kultúra síkján fogalmazták meg pozitív társadalommodelljüket és kritikájukat a fennálló társadalmi-politikai rendszer ellenében, mintsem tételeken kifejtett ideológiai dokumentumokban.*

A LAÉT nem tudott „saját” értelmiségi elitet felmutatni, de markáns profilú vezetőinek nyilatkozatait és az akciók stílusa, valamint azok visszhangja a plebejus-demokratikus politikai kultúrát, a szociálisan elkölözött „népi” igazságosság eszményét, a „morális” alapú ökonómia igényét sugallták, a tisztán képviselői berendezkedéssel szemben a közvetlen-demokratikus elemek hang-

súlyozásával és a piacgazdaság szociális következményei elleni erőteljes tiltakozással párosítva. A LAÉT a „szociális elkötelezettség” nélkül politizáló új elitet tekintette az „ellenfél”-nek. Támogatottságát tekintve a LAÉT igazi „népi” tömegmozgalmaként lépett fel – többnyire a gazdasági-politikai elitel szemben. A LAÉT mint demokratikus-szociális populista mozgalom, nagy múltú nemzetközi elődökre tekinthet vissza, és a rokon mozgalmotípusok elterjedtek a modern demokráciák mozgalmi szektoraiban, mint ahogy vannak bizonyos hagyományai a korábbi magyar politikai gondolkodásban és kultúrában, sőt a hetvenes-nyolcvanas évek tiltakozó mozgalmáiban is.

Az MDF, illetve a későbbi MIÉP populista „mozgalmárai” elsősorban a magyar populizmus, a „népi” hagyomány sajátosan értelmezett megújítására törekedtek, bár újabban kapcsolódnak a nyugat-európai xenofób-idegenellenes szélsőjobbhoz is. A modernizáció- és liberalizmuskritika vonalán a globalizáció ellenzövel is fellelhető néhány közös vonás a piacgazdasággal és a képviselői demokráciával kapcsolatos fenntartásokban, az újráfogalmazott „népi” gondolat pedig nyit az ökológia, a zöldek felé is. Teljesen idegen viszont az MDF radikálisaitól a liberalizmus „civil”-liberális mentalitása és a globalizációelleneseknek a nemzetek feletti, a tolerancia maximalizálását hangoztató álláspontja. A liberálisokat a Csurka-féle populisták – amíg az MDF-en belül politizáltak – a saját párton belül is az ellenség táborához sorolták, és olykor a mérsékeltet sem kímélte Csurka kritikája (Nóvé 1999; Révész 1995).

Az itt áttekintett magyar populista mozgalmak közül az átmenetileg először MDF-en belüli mozgalmaként, majd önállóan a MIÉP-ben megszerveződő *radikális populisták és az állami erőszak szervei közötti konfliktusokról* rendelkezünk nyilvánosan hozzáférhető tapasztalatokkal. Így például 1993-ban az egyik akkor MDF-es, később önállóodó parlamenti képviselő, Zacsék Gyula szervezte budapesti MDF-piac körüli konfliktusban a rendőrség eléggé flexibilis stratégiával igyekezett a tiltott árusítást és a tüntetéshez való jog keveredésének kiszűrésére. Az MDF, később a MIÉP *radikálisai* legális, de eldurult és eskalálásra hajlamos tüntetéseket szerveztek a médiumok ellen a kilencvenes évek elején. A populista MDF-radikalizmus először 1990 őszén, a taxisblokádnál elien fellépésében mutatta meg illegitimitását és agresszivitását való hajlamát, abban az ellentüntetésben, amelyet a jogszabályokat semmibe véve, de az akkori belügyminiszter, Horváth Balázs támogatásával rendeztek, és ahol a rendőrségnek kellett egymástól távol tartani a két tüntető tábor. A LAÉT akciói, kampányai az 1990-es évek elején alig-alig váltottak ki kormányzati reagálást, annál nagyobb visszhangra találtak a nyilvánosságban s a különféle társadalmi-politikai szervezetek részéről. Az MDF-radikálisok „mozgalmára” viszont komoly intelmekkel reagált az Antall-kormány, nem beszélve a populista akcióknak az akkori MDF pártban belüli konfliktusokban játszott szerepéről, és jelentőségüknek megfelelően reagáltak rájuk itthon és külföldön is a nyilvánosság és a politikai élet különféle aktorai.

* Erőteljes a magyar populista gondolkodás kapcsolata a művészetekkel, főként az irodalommal, de megjelent különféle népszerű ifjúsági mozgalmakban is a daloskörtől a tánccházig és a „népházig”. Sikeres politikai és kulturális vállalkozások bizonyult ezen a területen Magyarországon 1989 előtt és utána is például Zelnik József, akinek tevékenysége az általa vezetett intézmények mellett kiadványok és egyéb kiadványok szerkesztésével, megjelenítésével.

Összefoglalva eddigi fejtegetéseinket azt állapíthatjuk meg, hogy a mozgalmi szektor elemzett populista aktorainak tevékenysége az Antall-kormány időszakában a demokratikus politikai rendszer funkcionálása szempontjából nem elhanyagolható szerepet töltött be azzal, hogy bizonyos társadalmi-kulturális igényeket közvetített, amelyeket a megfelelő fórumok új politikai témákkal és döntésekkel formáltak. A populizmus – szociális vagy nemzeti, mérsékelt vagy radikális formáiban egyaránt – aktív és cselekvő részese lett a politikai pluralizmus fenntartásának csakúgy, mint a mozgalmi szektornak és a pártpolitikai szerkezetnek, és befolyásos – ha éppen nem is domináns irányzatként – továbbra is fontos üzenetek közvetítője mind a pártpolitika, mind a kormányzati politika szintjén. Az Antall-kormányzat időszakában azok a csoportok, amelyek kiváltak a kormánykoalícióból, mint a Torgyán József vezette kisgazdák, illetve az akkori, Csúrka István-féle MDF-radikálisok, és más, például a Zacsék Gyula vagy a Király B. Izabella képviselő vezette csoportosulások a populista mozgalmak politikai szövetségeseiként és támogatóiként irányt vettek, a MIÉP-hez hasonlóan, a szélsőjobb felé.

Hasonló utat tett meg az 1997-es agrárdemonstrációk sorozatából kinövő *Mezőgazdasági Termelők Érdekképviselői Szövetsége*, *METÉSZ* is a Horn-kormányzat idején. Az 1997. február 24-én kezdődő háromnapos országos akciók sorozata alatt megszületett a megállapodás tervezete a „gazdák” és a kormányzat delegációja, a pénzügyi, valamint a földművelésügyi tárcák képviselői között. Ezt követően alakult meg a METÉSZ, amely a korábbi „fantom-érdekképviselésekkel” szemben kívánt alternatívát nyújtani a mezőgazdasági kistermelők számára. A tiltakozások során a „kiskörsíri gazdákból” alighogy megalakult érdekképviselő március 26-ra újabb, az eredeti tervek szerint már teljes körű forgalomkorlátozó, Budapestre és a határforgalom megbénítására irányuló radikális blokádközpontokat hirdet. Követelte a régi adósszábakok visszaállítását a kormányban és egyes tisztviselőknél a visszahívását, és egyéb radikális populista jellegű lépésekkel hívta fel magára a figyelmet.

A háromnapos demonstrációk után a METÉSZ elvált a többi agrár-érdekképviselőtől, külön útra tért, amely a radikális jobboldali populizmus felé vezetett. A METÉSZ felhívása ellen – amelynek kormányellenes jellegét a MIÉP március 15-i és 26-i „szolidaritási” tüntetési még inkább nyomtatékosították – mind a szocialisták, mind a szabaddemokraták határozottan ellítették a demonstrációkban hangzottakot igényeknek a jogellenes tiltakozás révén történő érvényesítését, ezzel szemben a jogi következményeket, valamint a rendőri fellépés szükségességét hangsúlyozták. Figyelemre méltó, hogy az SZDSZ értelmiségi és médiaholdudvara a taxisblokádot az akció alatt és után az „emberjogi” legitimáció alapján „polgári engedetlenségnek” minősítve vette védelmébe az akkori kormánypártoknak a „jogrendi” logika és álláspont alapján álló érvelésével szemben, most azonban az agrártiltakozások radikálizálódásának veszélyére hivatkozva a „jogrendi” logika alapján érvelt és szélsőjobb-

oldali veszélyt emlegetett. Az „ellenállás jogát” a „népnyzúzó” kormánnyal szemben ezúttal a METÉSZ és a MIÉP aktivistái emlegették, és ezt visszhangozták az FKGP és az MDF jobboldalán is. Mindkét akkori kormánypárt, az MSZP és az SZDSZ vezető egyéniségeinek véleménye szerint ugyanis a METÉSZ radikális politikai követeléseivel és módszereivel túllépte a plurális demokrácia, az alkotmányosság, és a demokráciában az érdekképviseltek számára rendelkezésre álló politikai tér határait.*

A METÉSZ ebben a polarizált diskurzusban – amelynek polarizálódását éppen a szervezet radikális populista fellépése váltotta ki – izolálódott, potenciális támogatói egyre inkább a MIÉP-re és a radikális populista FKGP-számra korlátozódtak. Érdekképviselői szövetségei már korábban kiszáltak abból a konfliktusból, amelytől nem remélték további nyereséget, egyedül az új, radikális profilú tiltakozó szervezet próbálta tovább vinni a tiltakozás dinamikáját. De ez a kísérlet meglehetősen nehéz körülmények között indult, és eléggé vitatható eredményeket hozott a METÉSZ számára. A szervezet céljait és stratégiáját elutasító erők dominanciája mellett zajló politikai és médiadiskurzusban alulmaradtak a populista radikálisok, és a mérsékelt irányvonallal 1997. március 26-án csak mozgó forgalomlassító felvonulást hirdetett, amelyet nem kívántak engedélyeztetni. A vártnál, illetve a március 10–13-ainál jóval alacsonyabb részvétel ebben a tiltakozásban, amelyet a sajtó egy része kudarként értékel, a támogatókat, a mobilizációs potenciál gyengeségét és csökkenését mutatta.

A METÉSZ 1997. évi esete hasonló a LAÉT 1992-es kampányaihoz az áfa teljes körű bevezetése ellen. A kampány felfutó ágában a lényegében szervezeti és anyagi források nélküli LAÉT folytatni tudta a mobilizációt a médiumokban közvetített „üzenetek” szervezéspótló erejével. Amikor azonban az áfa bevezetésre került, és a parlament visszahívását célzó népszavazási kezdeményezésről egyértelműen elutasító hangnemen politikai diskurzus alakult ki, a kampány már nem tudta szervezéspótló és mobilizáló erőként felhasználni a médiát, amely éppenséggel demobilizáló erővé vált. Az amerikai mozgalomkutató, Anthony Oberschall az 1968-as mozgalmak kudarcá kapcsán általános tézisként fogalmazta meg, hogy amennyiben a kampányok, iniciatívák nem alakítanak ki saját forrásokat, mobilizálni képes hálózatokat, a média „parazitává” válnak, amely azonban új témák előtérbe kerülésével, a régi konfliktusok lefutásával elfordul tőlük, és ezt a hirtelen visszaesést önálló strukturális háttér híján a szervezetszűk alacsony foka miatt a kampányok mögött álló szervezetek nehezen heverik ki (Oberschall 1993: 213–219).

A MIÉP és a radikális populista kisgazdák, valamint a METÉSZ közeledése félreérthetetlen jelzés volt: az új szervezet pártalapításra és a szélsőjobboldali pozíció elfoglalására tört. A METÉSZ az 1997. március 26-i gépjárműves felvo-

* Lásd Magyar Gábor elemzését. In: Wisler-Szabó 1999: 225–245.

nulás után nem határozott újabb úteljárásról, hanem a MIÉP-pel párhuzamosan, április 4-én Budapesten rendezett radikális hangvételű politikai tüntetésen.

Az 1997-es „zöld tavasz” agrárpolitikai vitáiban végigvonult a külföldiek földtulajdon-szerzésének korlátozására irányuló törekvés, a két világháború közötti népi mozgalomban is jelentős szerepet játszó magyar paraszti „föld-éhes” populista vagy „népi” motívuma, amelynek politikai tökéltetésére és a tiltakozás megszervezésére a legkülönbözőbb politikai vállalkozók ajánlottak. A „külföldi ne szerezhessen földet” populista követelése könnyen összekapcsolódhatott az adójogszabályok lezajlított visszavonására irányuló széles körű kampánnyal – a választások előtt szívesen profilírozták magukat erre a témára az akkori ellenzéki pártok, a Fidesz, az MDF és az FKGP is. A földtulajdon, a parasztság helyzete, a kistermelő védelme és az adóellenesség sokszor összefonódó motívumok a nyugati populista mozgalmakban is. A földtulajdonról szóló viták és konfliktusok kapcsán lezajlott tiltakozások közül kiemelkedik a METÉSZ 1997. november 3-i tüntetése. Ekkor a METÉSZ, ahogyan a médiában megjelent, nem annyira a mezőgazdasági érdekképviseleti szervezet, mint inkább szélső-jobboldali populista jellegű szerveződés benyomását keltette. Kirajzolódni látszott a később az FKGP-be átigazoló Zsilká Győző által képviselt mérsékelt, és a majdan ugyancsak az FKGP-ből kizárt parlamenti elnöknő, G. Nagyné Maczó Ágnes követő Kósa Gyula nevéhez kötődő radikálisabb irányzatok különbsége a METÉSZ-en belül. Ez a konfliktus 1998 elején nyíltá vált, a Kósa vezette szervezet kizárta Zsilká Győzőt és követőit, akik bírálni merészték nyilvánosan Kósának a G. Nagyné Maczó Ágnes-féle Új Szövetség körüli politizálását, és azzal vádolták a METÉSZ elnökét, hogy a szervezet forrásait saját politizálása érdekében használja fel.

A tüntetés után a kisgazdapártból Torgyán József pártelnök döntése nyomán kizárt G. Nagyné Maczó Ágnes és mások által alapított szervezet valamennyire egységbe tömörített bizonyos populista, szélsőjobboldali csoportokat az 1998-as választásokra. A METÉSZ, illetve egyik, Kósa Gyula vezette irányzata ebben a szervezetben az akkori parlamenti ellenzéki pártoknál jobbra álló, populista, nemzeti-konzervatív politikai érdekhöz csatlakozott. A Horn-kormány parlamenten kívüli ellenzékének populista köréből azonban csupán a MIÉP-nek adatott meg a parlamenti küszöb átlépése az 1998-as választásokon.

A parlamenten kívüli radikális – Európában főképp jobboldali, de Latin-Amerikában például baloldali – populista politikai irányzatok szélsőséges megnyilvánulásainak mindenütt megvan a lehetősége. Ez alól persze a demokratikus Magyarország sem lehet kivétel. A populizmus, ha nem szélsőséges, nem uralkodó áramlat a parlamenten kívüli mozgalmi szektorban, ha nem urálja el a pártrendszert, ha nem tesz szert domináns kormányzati befolyásra, akár még a demokratikus stabilitást is elősegítheti a politikai névtelenek mobilizációjával, a politikába való bevonásával és igényeiknek a pártokhoz és a kor-

mányszathoz való közelítésével. A populizmus nem mindenütt és nem mindig a jobboldali szélsőségekkel kapcsolódik össze, mint a kortárs Európában. A populizmus széles ideológiai-politikai palettán játszhat politikailag jelentős szerepet a politikai stílus, a politikai célok vagy a szervezet vonalán. Mint ilyen, nem kizáró ellentéte a pluralista demokráciának, hanem részeként funkcionálhat, mint az USA-ban. Sokarcú mozgalomtípus, amely Magyarországon is mindmáig különféle formákban jelenik meg, és e formák fejlődése politikai kultúrákban még egyáltalán nem tekinthető lezártnak. Ez a tény nem tesz lehetővé semmiféle sommás ítéletet.

Hivatkozások

- Agócs Sándor (szerk.) 1991. *Lakitelek 1987. Antológia*. Püski, Budapest
Benkő Péter 2000. *A Független Kisgazdapárt (1988–2000)*, Villányi úti könyvek, Budapest
Bihari Mihály (szerk.) 1992. *A többpártrendszer kialakulása Magyarországon. 1985–1991*. Kossuth, Budapest
Bíró Zoltán 1988. *Saját út*. Eötvös, Budapest
Boeckh, Andreas 1997. *Populizmus Latin-Amerikában. Politikatudományi Szemle*, 3. 69–91.
Borbándi Gyula 1989. *Magyar népi mozgalom*. Püski, Budapest
Bozóki András 1997. *Vázlat három populizmusról. Politikatudományi Szemle*, 3. 33–68.
Bozóki András–Javorniczky István–Stumpf István 1998. *Magyar politikusok arcképcsarnoka. Századvég*, Budapest
Cizmádia Ervin 1995. *A magyar demokratikus ellenzék. 1968–1988*. III. köt. T-Twins, Budapest
Csurka István 1991. *Új magyar önépítés*. Püski–Magyar Fórum, Budapest
Fricz Tamás 1996. *A magyarországi pártrendszer*. Cserépfalvi, Budapest
– 1997. *A népi-urbánus vita tegnap és ma*. Napvilág, Budapest
Gamson, William 1975. *The Strategy of Social Protest*. Dorsey P., Homewood Ill.
Gyurácz Ferenc (1993). *Egy „populista” feljegyzései* Életünk, Szombathely
Lengyel László 1994. *Magyar alakok*. Pénzügykutató, Budapest
Medien und Neue soziale Bewegungen 1989. *Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen*, Vol. 2. 1.
Molnár Miklós 1996. *Civil társadalom... Educatio*, Budapest
Nóvé Béla 1999. *Tény–Soros*. Balassi, Budapest
Oberschall, Anthony 1993. *Social Movements*. Transaction Publishers, New Brunswick

- Öffentlichkeit 1994. Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegungen. *Kölner Zeitschrift für Soziale und Sozialpsychologie Sonderheft*, 34.
- Puhle, Hans Jürgen 1986. Was ist Populism? In: Helmut Dubiel (Hrsg.) *Populismus und Aufklärung*. Suhrkamp, Frankfurt am Main 12–23.
- Révész Sándor 1995. *Antall József távolról*. Sik, Budapest
- Schlett István 1995. *Színjáték vagy háború?* Cserépfalvi, Budapest
- 1990. *Az opportunizmus dicsérete*. Magvető, Budapest
- 1996., 1999. *A magyar politikai gondolkodás*. I–II. köt. Korona, Budapest
- Szabó Máté 1998. *Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás*. Villányi úti könyvek, Budapest
- 2000. *Társadalmi mozgalmak politikai és tiltakozástörténeti-összehasonlító perspektívában* Rejtjel, Budapest
- Tilly, Charles 1978. *From Mobilization to Revolution*. Random House, New York
- Thoma László 1998. *Táncrend*. Seneca, Budapest
- Tőkés Rudolf 1988. *A kialakított forradalom*. Kossuth, Budapest
- Wisler, Dominique 1999. Szabó Máté (szerk.) *Tüntetés, rendőrség, demokrácia*. Villányi úti könyvek, Budapest
- Zald, Mayer–John McCarthy 1990. *Social Movements in an Organizational Society Transaction*, New Brunswick
- Zsille Zoltán (szerk.) 1995. *Független fórum. Kézírtas tiltott magyar irodalom a Kárpát-medencében*.

Deák Péter

„Hazafias” populizmus

Az alábbi írás címének feltüntetésekor az egyik szót, jelzőt idézőjelbe tettem, amellyel azt kívántam hangsúlyozni, hogy lényegében a két fogalom tartalmilag kizárja egymást, de etimológiailag is eltérőek, ugyanis az egyik értéket fejez ki, míg a másik minden értelemben pejoratív.

Az idegen szavak szótárának 1978-as kiadása csak a „populáris” kifejezés értelmét említi, mégpedig egy változatban pozitív (népszerű, népies), másodikként pedig „megvető” stílussal (közönséges, pórias).

Mivel konferenciánk tárgyának nemcsak definíciója, de körülírása is hiányos, nincs egzakt helye a politikatudomány terminológiai gyűjteményében, kényszerből a kiindulás érdekében magam vállaltam valamiféle laza meghatározást. Az én értelmezésem szerint a populizmus politikai fogalom, egy taktikai módszer, metodikát fejez ki. Valamilyen értelemben bizonyos politikai erőknél, mozgalmaknak, ideológiáknak mozgósítási módszere, amelyek céljaik elérésére intellektuális és tartalmában szavahihető érveket nem képesek megfogalmazni. Ezért a korrekt kommunikáció helyett a szenvedélyek tartományában szerzik be híveiket és szövetségeseiket. A populizmus szinte minden esetben a racionalizmus és az elvont, hamis sztereotípiák vitája. Maga a politikai tartalom nem cél, hanem eszköz bizonyos tömegek mozgósítására egy viszonylag szűk csoport hatalomközelbe jutása és befolyásának növelése érdekében.

A hazafias populizmus nem ország- vagy nemzetspecifikus, ezt bizonyítja az a kialakuló informális nemzetközi partnerrendszer, amelynek jelei a mai Európában egy megfigyelhető tengely nyomán felismerhetők.

A populizmus ugyanakkor a természetes érzelmeket kétségtelenül manipulálni kényszerül. A hazafiság ugyanis egyértelműen pozitív és standard érték. A szülőföldre, a gyökerekhez, illetve az egzisztenciát biztosító közeghez való kötődést fejezi ki. Ugyanakkor a hazafiság nem manipulált formája attitűd is, magatartás, stílus, ami a hazaszeretetet tükrözi, magában foglalva az aktív szándékot, eltökéltséget is. A „hazát életem árán is szolgálom” félhivatalos megfogalmazásban rendkívül fontos, mert nem a szó szerinti vállalást fejezi ki, ugyanakkor a haza érdekének reális szemléletén alapul.

A hazafiság a globalizáció világában is kifejezhető érték, annak ellenére, hogy egyes mozgalmak nemzetérdeket képviselve lépnek fel ellene. A globalizáció kétségtelen negatív konzekvenciái elleni tevőleges fellépést is nemzetközi mozgalmak, demonstrációk fejezik ki legintenzívebben. Az integratív szervezetekhez való csatlakozási szándék éppen a haza, a nemzet és nép érdekeit szolgálja, a belépés szuverén nemzeti döntés eredménye. Az alkuk

napjainkban is a körül folynak, miként lehet nemzetközi szervezetekben nemzeti értekeket megtartani, mi több, megszilárdítani.

Ugyanakkor a hazafiság mint érzet természetes módon aktivizálódik olyan, nem csak katonai veszélyhelyzetekben, amikor az ország szuverenitása, területa, nemzeti vagyona és lakossága fenyegetve van, kultúrájára épülő alkotmányos rendje és a lakosság által elfogadott nemzeti programjai veszélyeztetve vannak. Ilyen helyzetekben kerül szóba a haza védelme, amelynek egyik jelentős garanciája éppen nemzetközi. Tehát a demokratikus, kooperatív vagy koalíciós nemzetközi szervezetekhez tartozás a haza biztonságát szolgáló intézményi lépés. A biztonság, mint a modern politika fogalma a fenyegetettség megelőzésére, lényegében a nemzeti értekeket a hatékony kooperatív prevencióval kívánja szolgálni, és elkerülni azt a helyzetet, amikor post factum a haza védelméről kell beszélnünk.

A biztonság nemzetközi állapot, meglévő garanciarendszer, de egyik megközelítése kétségtelenül a lakosság veszélypercepciójának hiánya, pontosabban annak reális és mérsékelt érzékelése. Ilyen viszonyok között bizonyos tömegeket csak e percepció sanda tudati megváltoztatásával, tehát tudati manipulációval lehet mozgósítani. Ez lehet a veszélyek tudatos felértékelése, „a haza, a nemzet veszélyben van” érzelmeket felkeltve, a meghatározott politikai csoport alternatíva nélküli hivatásának kihangsúlyozásával és a hatalomba kerülésével, mint érdekel.

A hazafiság azonban nem csupán valamivel szembeni érzet, hanem aktiv megnyilvánulása is van, mégpedig a nemzeti büszkeség, amely valós történelmi, napjainkban gazdasági, politikai, humanitárius eredményekre épül, és amely nemzetközi összehasonlításban mutatható ki. Az ilyen eredmények természetesen nemzetközi közösségek belüli, annak részeként valósulnak meg. E gondolatkörnek a végső konklúziója az, hogy a pozitív értéket kifejező modern hazafiság nincs ellentétben a 21. századi újszerű internacionalizmussal, sőt ebben fejeződhet ki.

A populizmus éppen azért nyúl a hazafiság érzetéhez, mert az pozitív. A manipulált túlhangsúlyozás elsősorban a fundamentalista irányzatoknál figyelhető meg. Én ezek közé sorolom a vallási fundamentalizmusokon kívül a szélsőséges, elsősorban a rasszizmust is hirdető mozgalmakat, de hatalmi építményeket is, amelyek az érzelmi manipulációt abszurd magatartásformák kialakítására, öngyilkos merényletekre, tömegek pusztítására használják fel.

Pozitív értékről lévén szó, a hazafias populizmus egyértelműen manipulációt jelent. A hatalomnak vagy arra törekvőknek ugyanis ellenséggé kell a tömegek megmozgatásához, tehát fel kell vázolni a hazát veszélyeztető jelenségeket, pontosabban csoportokat. A demagógián, tehát a verbális ellenségrajzoláson túl ennek a mai világban megvannak a vizuális, sőt virtuális formái is. Ebben a tekintetben az agresszív populizmus is tetten érhető, amikor a vélt ellenséget szörny, sátn vagy alatomosság képében kívánja felrajzolni.

Az elmúlt évtized katonapolitikai lépései gyakorta két szélsőség között mentek végbe. A konzervatív nacionalizmus a nagy hadsereg, az egyedül vagyunk állapot hangoztatásával kisebb kérdésekben is megjelent. Nevezetesen abban, hogy a sorozott hadsereget hazafias nevelőiskolaként fogta és fogja fel, ezért ellene van a sorkatonai szolgálati idő csökkentésének és természetesen a hivatásos hadseregnek.

Lehetséges azonban az alulmanipulálás is, ha egy csoport a tényleges veszélyek tagadását saját felelősségének takarására és a hatalomban maradásra használja fel. Ez természetesen együtt jár az adott ország objektív nehézségeiben, válsághelyzetében a hamis „felelősség keresés”-sel, ami irányulhat más országok ellen a hivatalos politika formájában, de a hazaárulók, a *homeless*-ek állítólagos körének, esetleg személyeinek megnevezésében is. Úgy gondolom, ezekre a mai magyarországi politikai közélet számos példát kínál, tehát nekem nem szükséges mintákat megjelölnöm. A tényleges helyzet alulértékelése kifejeződik olyan sikerpropagandában, amely látszateredményekre építve feltornázza a nemzeti büszkeséget annak érdekében, hogy a hatalom megtartható legyen.

A hazafiság érzetere építő populizmus természetesen nacionalista alaphangra épít, azonban ezt szélsőséges szintre tornázza fel. Ez a nacionalizmus megnyilvánulhat kifelé, a mi helyzetünkben nagyhatalmak, vagy szomszédos – elsősorban magyar kisebbséget befogadó – országok és nemzetek felé. Ennek történelmi formája a sovinizmus. Az ilyen politika aktivizálásának ma megvan a garanciális fékje. Ugyanakkor a belső, szélsőségesre manipulált nacionalizmus rasszizmusban, idegengyűlöletben, az „idegenszerűségben” nyilvánul meg. Érdekes, hogy az alhazafiság ilyen formája számos országban azonos alapon jelenik meg. A hazai szélsőjobb szinte ugyanazokat a jelszavakat kívánja beépíteni a köztudatba, amelyeket éppen magyarellenes mozgalmak hangsúlyoznak például Romániában.

A mai magyar valóságban megjelenő sovinizta demagógia egyik fogódzója az irredentizmus. Mindannyian tudjuk, hogy a nyolcvan ével ezelőtt mesterségesen és szakszerűtlenül, előrelátás hiányában kialakított trianoni határok az évszázad háborúi és nemzetközi folyamatai nyomán legitimé váltak, megváltoztatásuk anakronizmus, a határok átjárhatóságának európai eszméje adja a megoldást. Ebben az értelemben a mai csatlakozási folyamatban az irredentizmus megjelenése éppen az ország alternatíva nélküli boldogulását akadályozza. A nemzetközi közössegek ugyanis elutasítják és kirekesztik azokat az országokat, ahol a szélsőséges nacionalizmus hatalomközelbe kerülhet. Mindennek tudati megjelenése azonban ma még nem realitás. A hazafias, nemzeti érteket kifejező kommunikációnak éppen ebben van kötelezettsége és napi küzdelme a Trianont még erőszakos úton feloldani akaró voluntarista jelszavak hangoztatásával szemben. A példa azonban egyértelműen bizonyítja, hogy kellően meg nem alapozott nemzetközi döntések nyomán megvaló-

sult valamilyen diszkrimináció éppen munióciót szolgáltatót a populista demagógia számára. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a magyar példát azért hoztam fel, mert közelien szemlélteti az irredentizmus káros jelenségét. Ugyanakkor azonban el kell mondani, hogy a közép-kelet-európai etnikai és nemzeti-ségi konfliktusokban a sajátos irredentizmus, a nemzetállamra bomlás, a dezintegráció, a belháborúk hasonló motívumokat hordoznak.

A populizmus demagógiája megmutatkozhat a nemzeti teljesítések túlértékelésében és sajátos szerepek hamis vállalásában. Természetesen a manapság néhol hangoztatott magyar „közép-európai kishatalom” szerep nem szélsőséges, de erre építhető olyan filozófiai manipuláció, amely már súrolja a szélsőséges nacionalizmus határait, és kedvezőtlen nemzetközi megítélést, válthat ki.

A populista csoportok a hazát azonban nem csak külső ellenségekkel szemben kívánják veszélyeztetett helyzetben kimutatni. Úgy tűnik, a magyar szélsőségek – francia, osztrák, olasz társaikkal együtt – a vélt, vagy valós negatív jelenségek okozói belül, de a másságban keresik. Hazánkban ennek tradicionális és sajnos felélvezhető formája az antiszemitaizmus, és a cigány kisebbség peremre szorítása és negatív diszkriminációja. A magyar szélső-jobboldal azonban ezen túl kíván lépni, és a manipuláltan „hazafiatlan” erőket nemzetközi dimenzióba helyezi. A zsidóságot, a nyugati nemzetközi tőket, Izrael sokszor kiszámíthatatlan militarista akcióit szinte szervezettként fűzi össze a liberális, de ma már a baloldali értelmiséggel is. A jelszavak kínálkozásnak: eladják az országot. Ez a lözsong a magyar gazdaság eminens privatizációs politikájának áll útjában, tehát a nemzet érkeivel ellentétes. Talajt ad emelkednek az az objektív jelenség, hogy Magyarországon éppen a fejlődés eredményeként távol-keletiek, oroszok, ukránok és németek, angolok, amerikaiak munkaadóként és munkavállalóként egyaránt jelen vannak, és célpontnak kínálkoznak. Ezért jelenik meg az általánosabb idegengyűlölet, etnikai, vagy vallási elemeken felül egyszerűen a más nyelvet beszélő külföldi állampolgárok ellen, sőt magyar élettársaikkal, házastársaikkal szemben is.

Természetes, hogy a korunkra jellemző migrációval, mint objektív folyamattal való zsigeri szembenállás, a mit keresnek ezek itt kérdésének demagóg felvetése zavarja a jelenség pozitív kezelését. Sajnálatos feszültségeket teremt és fokoz fel az elhagyott, a tranzit- és a célsorsok között. Úgy vélem, hogy az ebből adódó konfliktusok kezelésére és feloldására fokozottabban fel kell készülnünk abban a szervezetben, ahol a munkaerő áramlása természetessé válik.

A másság ártalmainak hangsúlyozása megjelenik a szimbólumokban, a kultúrában, a viselkedési formákban, pontosabban ezek megvetésében. Kibontakozás várható a NATO-csatlakozás természetes velejárójaként a külföldi katonai jelenlét elleni demagógiában is, egybemosva a megszállást a biztonság érdekében való befogadással.

A „hazafias” populizmus ugyanakkor konzervatív. Az új jelenségekre múltbeli tradíciók alapján keresi a vádat. Európában nem véletlenül jelennek meg a náciizmus, a fasizmus ideológiai sztereotípiái, szimbólumai, egyenruhái és viselkedési attitűdjei, ez ugyanis készen álló minta, a mozgalmaknak paramilitáris jellegét ad. A mai generáció számára mindamellett ezek a képek újszerűek. Az a sajátos történelmi tény, hogy a vészorszak vége majdnem egybeesett a kommunizmus terjeszkedésével, a nemzeti érdekeket gyakorta mellőző totalitárius rezsimek kialakulásával, lehetőséget teremtett erre. A populizmus a hasonlóság helyett a szembenállást hangsúlyozza ki, azt sugallva, hogy a Rákosi-Kádár-rendszer örökségeinek kompenzációja nem a demokrácia, hanem egy történelmi visszarendeződés. Ennek jegyében születnek temetések, háborús bűnösök perújításának kezdeményezései, márványtáblák, szobrok avatásai és falírkák egyaránt.

Ezt a visszatekintést és a múlt heroizálását idézik fel azok a viták, amelyek demagóg módon és nem a történelmi kultúra modorában keletkeznek, nevezetesen a hősök és áldozatok, a felszabadítás és megszállás, a náciizmus és kommunizmus nem pontos, reális és árnyalt megfogalmazása körül.

Ezzel látszólagos ellentétben ugyanakkor a szélsőséges demagógiában feleletet kell adni arra, hogy a mai kihívásokra mi a populista hazafiság válasza. Az évezred, a globalizáció, a növekvő ökológiai ártalmak, a katasztrófák mögött a populizmus mindig megtalálja a nemzetellenes felelősöket. Irracionalitása abban fejeződik ki, hogy ab ovo elutasítja és fékezhetőnek állítja be az objektív nemzetközi folyamatokat. Programjuk szerint az ipari és ökológiai katasztrófákat szomszédaink okozzák, akár szándékosan, akár feleltlenül. Az informatikai robbanás angol nyelvjelenség, nem az egyszerű magyar szükséglete, a bűnözés kizárólagosan a nemzetközi maffia térfelületének következménye, a drog magyaridegen, az AIDS a homoszexuális másság terméke, a sok alacsony minőségű áru a nyugati bővítő importja nyomán kerül ide, a migránsok elárasztják a nemzetet, a terrorizmus a nagytőke ellen magyar célpontokat választ.

A „hazafias” populizmus aktivizálódásának veszélyei jelen vannak. Ellene és megelőzésére a demokrácia, a nyitott társadalom, a pozitív értékek konkrét megjelenése, a másság elfogadatlansága az egyetlen út.

Néhány gondolat populizmusról és kommunikációról a mai Magyarországon

1. Közkeletű értelmezésben a *populizmus* és a *populista* szavakat olyan politikai megnyilatkozásokkal, magatartásokkal, irányzatokkal, nem ritkán közép- és dél-amerikai rezsimekkel és persze politikai szerepet betöltő személyiségekkel összefüggésben szokták használni, amelyek, illetve akik előszeretettel hivatkoznak a népre, a nép jólétére, a nép javát, a nép üdvét harsogva bontanak zászlót, a nép nevében lépnek fel a politikai köztereken, a nép védelmezőjének, a nép oltalmazójának tüntetik fel magukat. A Magyar Larousse Enciklopédia például a populizmus címszóhoz politikai vonatkozásban a következő meghatározást adja: „*Pol.* A népi tömegekre támaszkodó, illetve azok védelmezőjeként fellépő társadalmi rendszer Latin-Amerikában.”

A társadalmi-politikai kérdések iránt közelebből is érdeklődők körében általánosan elfogadott nézetnek tekinthető, hogy a populizmus nem önálló ideológia vagy világnézet, sokkal inkább sajátos harcmodor, kommunikációs stílus, nyelv, retorika, amelyet többféle politikai-ideológiai irányzat is a gyakorlatává tehet. Akár jobb-, akár baloldali színezetről legyen is szó, a populizmus ismertetőjegyei között – a teljesség és a rendszerezés igénye nélkül – mindenképpen megtalálhatjuk a következő vonásokat.

A populista számára a nép fogalma alapvetően olyan sokaságot jelent, amelyből támogatást, szavazatokat, legitimitást remél gyűjteni politikai ambícióinak megvalósításához. A populista a társadalmat nem – vagy legalábbis nem meghatározóan – a valós szocio-kulturális rétegzettségében, nem tényleges érdektagságában szemléli, hanem elsősorban úgy, mint amely két nagy csoportból áll: egyfelől a potenciális támogatókból, a megnyerhető szavazókból, vagyis azokból, akik a kívánt politikai célok, állásfoglalások, magatartások felé terelhetők, másfelől azokból, akik elérhetetlenek számára, akiknek támogatására, szavazataira nyilvánvalóan nem számíthat. A nép fogalma kizárólag az előbbi csoportra terjed ki, amely a populista szemüvegen keresztül úgy jelenik meg, mint egy kevésbé differenciált és a befolyásolás megfelelő eszközeivel jól formálható tömeg.

Az ily módon tekintett nép kegyeit kereső, népszerűséghajászó populista legkönnyebben akkor arathat sikert, ha olyan eszméket, értékeket, célokat mutat fel a sajátjaként, amelyeket sok ember a magáénak érezhet, amelyekkel széles tömegek azonosulni tudnak, amelyeket (majdnem) mindenki be tud fogadni. Ezért megnyilatkozásaiban, támogatást kereső akcióiban, az ellenfe-

lekkel folytatott harcaiban a világot, a valóságos folyamatokat, összefüggéseket, ellentmondásokat leegyszerűsíti, mindenki által felfogható képletekbe sűríti, megpróbál a legelemibb értékmodellekkel operálni, és mindehhez olyan nyelvet keres, amely mindenki számára erőfeszítés nélkül érthető és feldolgozható.

Ez a leegyszerűsítő megközelítés, amely a való világ bonyolult összefüggéseinek, tényleges érték- és érdekviszonyainak könnyen kommunikálható üzenetekké redukálása törekszik, kerüli a mélyreható elemzéseket, az összetett érveléseket, a többszempontú mérlegeléseket, a hosszú és bonyolult eljárásokat, és minden helyzetre egyszerű és egyértelmű szimbólumokat és sémákat alkalmaz. A populista számára a kommunikációban nem a sokszor csak bonyolult elemzéssel, komplex struktúrákban, és gyakran nem is mindig egyértelmű és végleges lezártsággal feltárázó igazság jelenti a legfőbb értéket, hanem a hatékonyság, a sikeresség, amelynek legfőbb mérceje a hatalom megszerzését, illetve megtartását biztosító támogatók mennyiségének, a megnyert szavazatok számának növekedése.

A populista nem sokat ad a tények sokoldalú körüljárását célzó vitákra. Kommunikációiban nem annyira az igazságnak a maga összetettségében való megragadására és felmutatására, sokkal inkább a minél szélesebb néptömegek minden áron való megnyerésére, illetve az ellenfelek legyűrésére, kiszorításra törekszik. A legkevésbé sem idegen tőle a demagógia és a valós zándékokat elrejtő, a bizalommal és a naivitással visszaélő manipuláció, az információk elhallgatása és eltorzítása, a csúsztatás és a hazugság.

A közügyek kezelésében támadó harci alapállás jellemzi, amely konfrontációkra vezeti olyan helyzetekben is, amelyekben a közérdek nyilvánvalóan kooperációt követelne. A populista a politikai ellenfeleit nem versenytársaknak, hanem ellenségnek tekinteni, illetve a nyilvánosság előtt igyekszik annak beállítani, de bárki könnyen ellenségnek minősülhet a szemében, aki nem tűnik feltétlen vagy legalábbis reménybeli hívének. Erőszakosságából, konfrontatív hajlamaiból és abból adódóan, hogy a hatalom megszerzése – vagy ha már megszerezte, akkor a megtartása – érdekében minden áron hatékonyságra és sikerességre törekszik, közszerepléseiben gyakran megkerüli vagy felrúgja a szabályokat, kijátssza, a saját javára forgatja a törvényeket. Gátálatlansága és agresszivitása sokak szemében az erő és a széles körű támogatottság benyomását keltheti, ugyanakkor nem keveseket félelemmel töltött el.

A populista nem a rációra, a racionális érvekre, hanem az érzelmekre támaszkodik. Kedvelt és hálás közönsége nem az autonóm, a dolgokat a maguk összetettségében és ellentmondásosságában megérteni kívánó, intellektuális beállítottságú, nyitott gondolkodású, vitakozni szerető, „okoskodó” értelmiségi típusú világpolgár, hanem a könnyen befolyásolható, a világot fekete-fehér kategóriákban szemlélő, az erőfeszítés nélkül az első pillantásra is átlát-

ható sémákat és az egyértelmű és ellentmondásmentes állításokat kedvelő, a saját értekeit és nézeteit szívesen viszontlátó, a másféleképp szemben viszont előlételes és elutasító, zárt gondolkodású, kívülről motivált és konformizmusra hajlamos, a mindennapi életben kapaszkodókat kereső, hangzatos jelszavakkal és vágyteljesítő ígéretekkel elragadható „kisember”. A széles néptömegek mindenáron való megnyerését célzó kommunikáció szükségképpen lefelé nivellál, és nem a valóságos teljesítmények elismerésének kedvez. Ha ettől remél sikert, akkor – leegyszerűsített változatban ugyan – valós teljesítményeket is szívesen a saját zászlajára tűz, de hajlamos arra, hogy álteljesítményeket is valóságos értékeként tüntessen fel.

A populista – éppen mivel ettől várhat rezonanciát a legszélesebb néptömegekben – nyilvános kommunikációiban előszeretettel tematizál nemzeti-etnikai és szociális problematikát. Mind nemzeti-etnikai, mind szociális téren ellenségképp kialakításával és következetes felmutatásával olyan egyszerű, többnyire etnocentrikus színezetű sémákat kultivál, amelyek bonyolult kérdésekre kínálnak kézenfekvőnek tűnő magyarázatot, **problémákra** és felmutatják az azonosulás lehetőségét azokkal az erőkkel, amelyek szembefordulnak a problémákért felelős külső és belső „ellenségek”-kel, *akiknek legfőbb attribútuma az idegenszerűség*.

A populizmus elsősorban olyan történelmi helyzetekben számíthat sikerre, amikor a társadalom nagy fordulatokat hajt végre, illetve erre kényszerül, például amikor magas modernizációs küszöböt kell átlépnie, tehát amikor olyan helyzet áll elő, hogy széles tömegek életkörülményei gyorsan megváltoznak, és az emberek nehezen tudnak alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez, az új követelményekhez, sőt esetleg sokaknak kifejezetten romlanak a pozícióik. Ilyen helyzetekben népes csoportok számára a racionális, de a komplexitások miatt nehezen követhető és a mindennapok világától távolinak tűnő érvelések helyett a populista néptribunok leegyszerűsítő magyarázatai és ígértei csillantják meg a jobb közeljövő reményét.

Mivel a populizmus végül is elsősorban kommunikációs stílus, nyelv, retorika, a „modern” populista különösen nagy jelentőséget tulajdonít a tömegkommunikációs eszközöknek, a tömegműködőkban való megszólalásoknak. Alighanem ez az egyik legfőbb oka annak, hogy a saját és a média feletti ellenőrzés a populista tematizáció egyik legfontosabb tárgyává vált. A tájékoztatás és a nyilvánosság folyamatos kritikája, az ellenségesnek ítélt források megbélyegzése azonban a legkevésbé sem jelenti azt, hogy az ilyen beállított-ságú politikusok ne ragadnának meg minden alkalmat a nagy nyilvánosság előtti mediatisztált közszereplésre.

2. Léteznek-e és ha igen, akkor milyen közege(k)ben populista vonások a mai magyar politikai közéletben? A 20. század kilencvenes éveinek közepéig visszatekintve, túlzás nélkül állítható, hogy bizonyos – talán nem is csekély mértékű populizmus Horn Gyula politikai stílusából sem hiányzott (ennek jelei

voltak például a kisemberek, a kisnyugdíjasok védelmére való gyakori hivatkozások, olyan, a gazdasági racionalitásnak ellentmondó népszerű intézkedések, mint a nyugdíjasoknak szóló ingyenes repülőgépjegyek bevezetése stb.), a *populista* jelző azonban hosszú időn keresztül elsősorban Torgyán József és Csúrika István nevével, az általuk vezetett jobboldali pártokkal (FKGP, illetve MIEP és Magyar Út mozgalom) asszociálódott a politológiai irodalomban és a sajtóban. Újabbban viszont egyre többen és egyre határozottabban vélnék a Fidesz-MPP és Orbán Viktor kormányzati tevékenységében és nyilvános kommunikációiban is populista vonásokat felfedezni.

Íme néhány rövid idézet egy a Fidesz-kormány működését vizsgáló elemzésből, amelyben – bár maga a *populista* terminus nem fordul elő – jó néhány világosan felismerhető a populista kommunikációnak az imént elsorolt jegyeiből. [A Fidesz érthetően igyekszik a tömegmedia virtuális világában mindenki számára vonzó jövőképet adni [...] Orbán... rövidre zárt igazságokból álló világképe számos elemében hasonlatos az Egyesült Államok kemény konzervatív jobboldalának elgondolásaihoz... [A Fidesz] nem egyszerűen politikailag kiegyensúlyozott médiaviszonyokat szeretne, hanem inkább a nyilvánosság szerkesztésének átalakítását akarja. Számára az újságírás nem a kommunikáció, hanem a hatalmi birkózás színtere, ahol a kormánypárti sajtó a „barát-ellenség” dichotómia jegyében értelmezi az eseményeket. Az igaz és a hamis megkülönböztetésének korlátozott a jelentősége. A választói érzelmek mozgósító üzenetek uralkodnak a tömegtájékoztató, az érvelő párbeszédnek és a kritikai gondolkodásnak kevés helye marad. A koalíció vezetői ellenvéleményektől nem zavartatva fejthetik ki közlendőjüket. [...] Az állampolgári vágyak és a rendelkezésre álló erőforrások közti szakadékok a Fidesz hatásos kommunikációs eszköztárral remélhetően áthidalhatók. Egyföldi a közvélemény az eredmények és a kormányzati tervek szakadatlan sulykolásával kívánja bizakodóbbá fordítani. Másfelől azon van, hogy a legsúlyosabb társadalmpolitikai kérdések lehetőleg ne váljanak a közbeszéd tárgyává.” (Tölgyessy Péter 2000: 23–24)

Egy másik tanulmány arra mutat rá éles szemmel, hogy a Fidesz, illetve a Fidesz vezette koalíció kommunikációja által megvalósított politikai gyakorlatban éppen a popularizált kommunikációs stílus jelenti az egyik legfőbb váltást az előző kurzus(ok)hoz képest. „A popularizált nyelvezet politikai hasznosításában a Fidesz úttörő szerepet játszik. [...] A kormányban eddig lezajlott személcserék vezéről motívuma a politikai nyelv 'demokratizálására' – vagy inkább popularizálására – alkalmas személyek előtérbe állítása... Matolcsy csatasorba állításának üzenetértéke volt: az egyszerű, közérthető beszédmód kerül a kormányzat gazdasági stratégiájának centrumába. A gazdaság világának lelkesült újra-birtokbavétele egy másfajta beszédmód, másfajta nyelv által... A mostani éra kormányzati prominenseinek újítása a „népdemokrácia” érzelm- és indulattal beszédmódjának piederstáira emelése a procedurális demokrácia rideg-hűvös beszédmódja helyett.” (Ciszmadia Ervin 2001: 10) A *popularizált*

jelző persze nem feltétlenül azonos a *populista* minősítéssel, hiszen értelmezhetjük pusztán kommunikáció-technikai, nyelvészeti, nyelvhelyességi alapon is, tehát úgy, mint ami „közérthető, egyszerű, könnyen felfogható, sokak számára érthető” közlést jelent. Nyilvánvaló azonban, hogy az idézett tanulmány szerzője nem pusztán a közérthetőség önmagában nyilvánvaló pozitív és üdvözlendő erősödésére, hanem a politikai populizmus térnyerésének a veszélyeire (is) gondolt a kormányzati megnyilatkozásokban. Ezt jelzi, hogy írásában nyomtatékosan felhívta a figyelmet arra, az új kommunikációs stílusnak olyan negatív „következményei is vannak, amelyekkel nem árt számot vetni.” Míg a demokrácia alapjaiton hajlamos valamiféle bürokratikus beszédmódra”, ami „sajátossága a demokrácia intézményesedési kényszerének”, addig a leegyszerűsítésnek, a popularizálásnak az az ára, hogy eltűnik a valóság összetettsége, elfedődik vagy homályban marad a bonyolult összefüggések rendszere. „Csakhogy nagyon kilóg a lóláb. [...] Mert a világ azért nem így működik. [...] A leegyszerűsítők pedig azokat veszik célba, akik a politikáról eléggé elemi kategóriákban gondolkodnak. [...] Nem nehéz észrevenni, hogy az, amit sokan Fidesz pr-nek neveznek, valójában nem igazán a lényegre tapintó megközelítés. Sokkal inkább beszélnek a politikának egy sajátos, ám nagyon is tudatos felfogásáról, módszeres érthetővé tétele stratégiájáról. Ebben a felfogásban minden politikai történés egy „érthetőségi szűrőn” megy keresztül, s meghatározott értelmezési keretben kerül a nagydírmű elé. Nem mondom, hogy ez a szándék eleve ellenkezik széles társadalmi rétegek akaratával. Sőt úgy látom, ez a szándék nagyon is épít az „átlagember” roppant korvonalazatlan, de nagyon is indulatos tisztázási nekibuzdulásaira. Amde a politika érthetőbbé tételének jelszavával előlnek mindenkor tisztában kell lenniük azzal, hogy amit ők érthetőbbé tételnek gondolnak, az mások szerint összezavarás, értelmetlenné tétel, sőt károkozás.”

A Fidesz-politizálás populista beállítottságának gyanúját óhatatlanul táplálják az olyan események, mint a kormányzatról kritikusnak nyilatkozó személyek bünbaképző, stigmatizáló, az „ellenség” megnevezését célzó listázása vagy a kormányzat bizalmát töretlenül élvező Grespi László köztársasági biztosnak az „idegenszöveg”-ről szóló eszmefuttatásokkal körített rendelkezése a külföldiek budapesti tulajdonszerzésének korlátozásáról. Sajtóforrások híradása szerint a Fidesz-kormány működésében mértékadó külföldi megfigyelők is populista vonásokat vélnék felfedezni. A *Népszabadság* például a tekintélyes *Financial Times*-t idézhette ebben a vonatkozásban: „Amit a kormány az infláció csökkentéséhez és az alacsony jövedelmű családok védelméhez szükséges árkorlátozásnak nevez, az kritikus befektetők szerint, populista, rövid távú politika a szavazók megnyerésére a jövő évi választások előtt.” („Hervadozik a tőzsze” 2001.)

3. A populiztagyanús politikusi megnyilatkozások – amint erről már említett tettünk – nem utolsósorban a médián keresztül találhatnak utat potenciá-

lis célközönségűkhöz, és ezt a lehetőséget a szóban forgó személyiségek igekeznek a maximálisan kihasználni, gondoljunk például Torgyán József nagyon is igyekvő médiaszerepléseire. Úgy tűnik azonban, hogy az egyoldalú kormányellenőrzés alá került közszolgálati Magyar Televízió nem áll meg azon a ponton, hogy a politikai tájékoztatást szolgáló adásaiban a pluralizmus és a kiegyensúlyozottság követelményének megfelelően az egyéb beállítottságúak társaságában populista hajlamú politikusoknak is gyakori szereplési alkalmakat kínál, hanem egyik-másik műsorában maga is termeli a populista színezetű üzeneteket, és ezzel közvetlenül is hozzájárul a kormányzat populista vonzalmairól kialakult benyomás erősödéséhez. Példaként vegyük szemügyre egy kissé közelebről az M1 csatorna A hét című műsorának 2000. október 29-i adását.

A műsor Járai Judit izraeli tudósításával kezdődött a zsidó-arab konfliktusról. A háború határán imbolygó viszálynak és az erőszaknak a felkavaró, félelmetes, nyugtalanító képei a feszültség levegőjével töltötték meg a műsor indítását, és ez természetesen a későbbi információk számára is meghatározó kontextust teremtett, akár tudatosan ez volt a szándék, akár nem.

A tudósítást a szokásos heti hírfösszefoglaló után képes riport követte Orbán Viktor miniszterelnök negyedik gyermekének születéséről, illetve arról, hogy az újszülöttet a szülők hazavitték a kórházból. Az epizódot, amelynek békés és családi jellegű külön is kiemelte a korábbi feszültségteljes és félelmetes jelenetekkel való kontraszt, bensőséges, örömteli, vidám hangulat uralta, amely kedélyes ragtime-szerű zenei kísérettel kapott megfelelő aláfestést. A miniszterelnököt csecsemőjével a karjaiban közvetlen éberséggel, mondhatni a családias intimitás mikrovilágában láthattuk, ami bizonyára imponált azon – vélhetően nem kis számban lévő – nézőknek, akik szeretnek betekinteni a híres közszereplők magánéletébe, vagy legalábbis igénylik, hogy a politika magaslatain tevékenykedő vezetőkkel időnként hétköznapi helyzetekben is találkozhassanak, még ha ezek a találkozások csak virtuálisak is. Utban a szokásos politikusi országúti cirkálókhöz képest kifejezetten szerény családi autóhoz, a miniszterelnök, oltalmazóan a karjaiban tartva a csecsemőt, rövid nyilatkozattal jutalmazta a M1-es adó közönségét. Elmondta, hogy a gyermek születés kivételes ünnep, és népies izekkel idézte fel saját családi emlékeit és a kapcsolódó szülői hagyományt: „Édesapám is a legjobb ruhájában ment minden gyerekéért”. A kedélyes, de mégis emelkedett emlékezésbe persze nem mulasztotta el beleszólni az ismert Fidesz-szlogent, amelybe ezúttal még egy kis humorizálás is belefért: „A jelszó változatlanul a három gyerek, három szoba, négy kerék, de a négygyerekeseket sem zárjuk ki.”

A család, a gyermekvállalás és a hagyomány értékeit hangsúlyozó, az ünnep és a béke légkörét árasztó riport után éles váltással az 1990. őszi taxisblokádról szóló, igencsak konfliktusos tartalmú összeállítás következett Göncz Árpád egy korábbi nyilatkozatának felidézésével, amelynek lényege az volt,

hogy az akkori kormány olyan beavatkozást fontolgatott, amely magában rejtette a fegyveres összecsapás veszélyét. Bár a későbbiekben említés esett arról is, hogy a taxisok akcióját a benzin árának váratlan és az utolsó percig titkolt nagymértékű emelése váltotta ki, az alaphangot az események bemutatásához az a műsorvezetői indítás adta meg, hogy az egyik álláspont szerint a blokádot volt titkosszolgálati tisztak az ellenzéki erőkkel összefogva szervezték. A vádaskodó alaphangot elmélyítette egy sértett polgár visszaemlékezése, aki szinte hisztérikus hangnemből majdhogynem polgárháborúnak festette le a történeteket, ahol a taxisok valósággal az életére törtek ártatlan embereknek és családoknak: „foglyul ejtettek, menekültnék, üldöztek a blokádosok”. Ezután Kiss Gyula volt munkaügyi miniszter nyilatkozott, megvédte azzal valóvala a volt köztársasági elnököt, hogy nem enyhíteni igyekezett, hanem a kormány higgadt magatartásával szemben fokozta a feszültséget. A műsor Göncz Árpádtól nem tartalmazott választ a nem mindennapi vádra (nem tudhattuk meg például, hogy az állammfó az idézett nyilatkozatban közelebről milyen veszélyekre utalt), így az összeállítás igen messze esett a tárgyilagosságtól, és jól érzékelhetően csak arra szolgált, hogy a konfliktus felemlegetésével félelmet, fenyegetettségérzést keltsen, és sötét színekben tussse fel az egybéknt nagy népszerűségnek örvendő volt köztársasági elnököt.

Ezt követően az MSZP kongresszusa kapcsán belpolitikai összeállítást láthattak a nézők arról, hogy a pártban belüli vitákat követően Németh Miklós nem fogadott el tisztséget az MSZP vezető testületeiben. Csak a párt közismerten baloldali szárnyának vezéralakjait (Krausz, Vadász és a volt KISZ vezető Hámosi Csabát) lehetett felismerni a képernyőn, akikről az hangzott el, hogy szembekerültek a párt üzletember szárnyával (amelynek reprezentánsaként Pál László, Szekeres Imre és a Tocsik-üggyel ismertté vált Boldvai László említődtek). Vagyis kizárólag olyan személyiségek jelenítődtek meg, akik még az MSZP szimpatizánsokat is erősen megosztják, és nyilvánvalón sokak szemében kedvezőtlen asszociációkat keltenek a baloldaltól. Eközben magától Németh Miklóstól azt a Fidesz-kormány szempontjából kedvező információt idézte a műsor, hogy országjárása során nem tapasztalt leváltó hangulatot.

A következő epizód fókuszában a (radikális) jobboldal egyik jól ismert vesszőparipája állt: Surányi Györgynek, a Magyar Nemzeti Bank elnökének és a CW Banknak az ügye. A műsor – a Magyar Nemzet című napilap egyik cikke nyomán – azt közölte a nézőkkel, hogy a Surányi vezette Magyar Nemzeti Bank (MNB), amelynek az lenne a dolga, hogy örködjön a pénzügyi egyensúlyon, bécsi leánybankján keresztül gyanús körülmények között jatkésszínokként üzemeltet(ett) Amerikában, ezért sokmillió dollárba beperelték az intézményt és elnökét. Nyomatékos utalás történt arra, hogy az MNB minden áron próbálja elkerülni a nyilvánosságot, így aktuális sajtótájékoztatójára nem hívta meg a Magyar Nemzetet, csak MTI útján közleményt adott ki arról, hogy folyó bírósági ügyekről nem nyilatkozhat. Ezt követően megszólalt a jobboldal egyik

politikusa, és – igencsak kétséges szakmai háttérrel, de nagyon vehemens – azt fejtegette, hogy a banktitok és az egyéb banki szabályok csak arra jók, hogy elleplezzék a disznóságokat és a bankvezetők üzelmeit. A hét szerint még az Amerikai Egyesült Államokban is nagy vízszintig váltott ki az ügy. Ezt egy Ande Engelman nevű – egyébként teljesen ismeretlen – amerikai nő telefonnyilatkozata hivatott igazolni: „Amerikában ilyesmit nem lehet elhallgatni”, ő is azért szólalt meg, mert „nagyon fontos, hogy a magyar nép megtudja az igazságot”. A műsorból semmi olyan részlet nem derült ki, amely azt bizonyítaná, hogy Surányi György bármilyen formában tevékeny résztvevője lett volna a történeteknek, mindazonáltal aligha lehetett kétséges, hogy az elhangzottak üzenete az volt, a bankelnökök akár büntetőjogi felelősség is terhelheti az országnak és a népnek súlyos károkat okozó ügyben, legfőbb ideje tehát lerántani a leplet sötét üzelmeiről.

A felelős után kiáltó pénzügyi botrány mintegy hangulatilag előkészítette a soron következő, a nézők sokaságát nyilvánvalóan igen érzékenyen érintő újabb témát, a gáz árának alakításával kapcsolatos kormányzati döntést. A műsor elmagyarázta a közönségnek, hogy miközben korábban 40–50 százalékkal is emelkedett a gázenergia fogyasztói ára, de a Horn–Kuncze-kormány nem avatkozott közbe, most, amikor a MOL hasonlóan nagymértékű emelésre készült, a polgári kormány elérte, hogy csak 500 nagyfogyasztó fizesse az emelt árat, így a magyar nép megmenekült attól, hogy a vállalat profitéhsége következtében elviselhetetlenul megnövekedjen az ár. Megszólalt Matolcsy György gazdasági miniszter, és elmondta, hogy a kormányt vádák érték a piac önműködésébe való beavatkozás miatt. Válaszképpen leszögezte: „Teljesen beavatkoztunk – a lakosság védelmében, a kórházak védelmében, a távfűtéses otthonok védelmében, ezt vállaljuk.” Mintegy a népbárát kormányzati intézkedés kontrasztjaként elhangzott, hogy Demszky Gábor, a főváros polgármestere a kormány 6 százalékos javaslatához képest ennek két és félszeresére akarta emelni a távfűtés árát. A műsorvezető demagógiájú költői kérdéssel zárta az összeállítást: „Az igazság persze az, hogy Nyugaton sokkal jobban mennek föl az árak, de szabad-e a lakosságra zúdítani az energiaárakat?” A nézők szájába adott, ki nem mondott, de nyilvánvalóan sugallt válasszal kikerekedett és felerősödött az üzenet: a nyereséghajhászó piaci érdekektől a szociális érzékenységű Fidesz-kormány a vádák ellenére is megvédi a népet.

E védelmet és biztonságot ígérő üzenetet ismét éles hangulati váltás követett: riport a zámolyi-strassbourgi romák eseményसरुलुसágában zűrzavaros, etnikai feszültséggel teli, már eddig is éles előítéletes indulatokat gerjesztő ügyről. A riport információk magját az a hír képezte, hogy a zámolyi gyilkosság ügyében jelentkezett egy tanú, aki egy tévéközvetítésben a Strassbourgi-ban letelepedési engedélyre váró romák között az eddigi gyanúsított további tettestársait ismerte fel. A műsor szerint a tanú annyira félt a romáktól, hogy eddig nem mert megszólalni, és félelmében most is csak letakart arccal és

eltorzított hanggal vállalta a nyilvánosságot. Az ily módon fizikailag is megjelentett félelem természetesen feszültséget sugárzott a közönség felé, amit csak fokozott, hogy az áldozat családjának nevében fellépő ügyvéd olyan nyilatkozatot tett, amely – legalábbis hangvételeiben, stílusában – meglehetősen fenyegető kicsengésű volt. Egészében véve aligha lehetne meggyőződen állítani, hogy a riportnak ne lettek volna a zámolyi romák elleni, erősen hangulateltöltő felhangjai.

A műsor halottak napi megemlékezéssel fejeződött be. A kamera előtt Müller Péter, akit az 1956-os forradalomban lövés ért, és a klinikai halál állapotából tért vissza, elmékedett életről, haláláról, értékeiről, erkölcséről, szeretetéről. Nehezen követhető, válassz-misztikus elemekkel átszőtt gondolatfolyánnyal hallhattunk, amelyeknek azonban zűrzavarosságuk ellenére nagyon is határozott üzenetük volt: az erkölcsöt, a valódi emberi értékeket, a szeretetet sötét erők fenyegetik; minden baj forrása, hogy az emberek szeretet helyett a racionalitással, a józan észsel akarják a dolgokat megoldani; „a pénz diktál”, a racionalitás elsötétíti a lelki világságot”, „közhatalom folyik”; de vajon mindez kinek az érdeke? Végül a romlások képei után elérkezik a feszültségeket feloldó zárzó: „a temetőben az emberek arca megszépül, megmegszécsik.”

A feszültséget kimérten adagoló kontrasztos narratív szerkezet, a műsor-egységek és az állítások kiszámított egymásutánja, a valós elemek és a félígaságok leegyszerűsítő, a mélyebb összefüggéseket homályban hagyó elegye, a könnyen azonosítható verbális és vizuális szimbólumok, a hol nyíltan megfogalmazott, hol csak rejtetten sugallt üzenetek két világos pólust, két szemben álló erőt rajzolnak ki. Az egyik oldalon azok állnak, akik konfliktusokat szítanak, foglyul ejtik, üldözik az ártatlan polgárokat, hatalmukat nem a békítésre, hanem a konfliktuskeltésre használják, a köz javán való munkálkodás helyett gyanús üzletekbe keverednek, ellopják a közpénzt, eltitkolják az igazságot, a nyilvánosság elől a banktitok mögé rejtőznek, kufár módon csak a saját hasznukra néznek, felelőtlenül áremelésel kiszibozozzák a családokat, a pénznek, a nagyvállalatoknak szolgálnak, hangos kisbolygóként rágalomazzák és félelemben tartják jó szándékú szomszédaikat, és elfordulva a szeretet, a lélek világától a racionalitással, a józan észsel takarozva megtevesztik embertársaikat. Ők a magyar nép ellenségei: a blokádot építő, polgárháborúval fenyegető taxikos, az őket támogató, a hatalmát rosszra használó egykori köztársasági elnök, a pénzét elfolytató bankok, a félelenség elől a banktitok mögé rejtőző Surányi György, a gáz árát az égbe srófoló energiapari menedzserek, az extraprofitot hajszoló MOL, az áremelő Demszky Gábor, a gyilkosságban bűnös zámolyi romák, és mindenki, akinek az érdeke, hogy elnyomja a szív és a lélek hangját.

A másik oldalon azok gyülekeznek, akik számára a legfontosabb érték a család, kivételes ünnepnek számít, ha gyermekek születik, tisztelik és ápolják a hagyományokat, megóvják az ártatlan polgárokat a blokádotól, leleplezik az

érdemtelenül népszerű politikuskok fondorlatait, rámutatnak a bankok manipulációira, megakadályozzák, hogy a pénzügyi családok rossz törvények paragrafusai mögé rejtőzzenek, kikövetelik a károkozó bankemberek felelősségre vonását, védik a családokat a nagyvállalatok mohóságától és az áremelőktől, világossá teszik, hogy a törvényeket a kisebbségieknek is be kell tartaniuk, és szót emelnek a pénz, a racionalitás lélekpusztító hatalma ellen. Ők a nép barátai, a nép jötevői, akik felelősséget éreznek a polgárok sorsáért, jólétéért, jövőjéért: a hagyománytisztelő, gyermek- és családszerető miniszterelnök, a volt köztársasági elnököt leleplező Kiss Gyula, a magyar népet az MNB vezetőinek üzemeiről felvilágosító amerikai hölgy, az energiaipar kapzsiságával a családok biztonságáért szembeszálló gazdasági miniszter, az erkölcsök romlása miatt aggódtó Müller Péter, és persze nem utolsósorban A hét munkatársai, akik feltárják és bemutatják az igazságot.

Ha a tömörség kedvéért kissé sarkított is ez a leírás, a műsor populista jellege aligha kérdőjelezhető meg: jól érzékelhető a leegyszerűsítő, sematizáló valóságábrázolás, a redukált, egysíkú világkép, a bonyolultabb összefüggések kerülrése, a primitív kategóriákban gondolkodó, és kevésbé tájékozott tömegek számára vonzó üzenetek és értékek hangsúlyozása, a világ fekete-fehér felosztása jókra és rosszakra, az ellenség megnevezésére irányuló, stigmatizáló szándék és az olcsó demagógia.

4. Zárókérdésünk az lehet, vajon milyen sikerre számíthat a populista közéleti kommunikáció, illetve a populista üzeneteket termelő média a választópolgárok körében. Nem kétséges, hogy a magyar társadalomnak mind a kedvezőbb, mind a kedvezőtlenebb helyzetű csoportjaiban nagy számban akadnak, akik nyitottak a populizmus üzeneteire. A rendszerváltás vesztesei, a leszakadók, mindenekelőtt az alacsony iskolázottságúak, a munkamegosztásban elnyitelen pozícióba szorultak, a munkanélküliek, a szegények, a gyenge versenyképességűek, de bizonyára sokan azok közül is, akik ugyan objektív helyzetüket és versenyhelyeiket tekintve nem tartoznak a vesztesek, a leszakadók közé, de csalódtak a rendszerváltásban, értékrendszerük elbizonytalanodott és önképük megrendült, igencsak fogékonyak lehetnek (jobb- vagy baloldali) demagóg ígéretekre, szimbolikus társadalmi konfrontációkra, etno- vagy osztálycentrikus idegenellenességre. Ugyanakkor az is valószínű, hogy a rendszerváltás győztesei között is nagy számban akadnak olyanok, akik számára vonzóak lehetnek a populizmus bizonyos megnyilvánulásai. Mindenekelőtt arra gondolhatunk, hogy a gazdaságilag sikeres feltörekvők, akik megszerzett pozíciójuk megerősödésére és gazdasági sikereik mellé presztízsre és elittatásra, új azonosságutdatra vágyanak, a populista üzenetekben – mégpedig feltehetően elsősorban a konzervatív jobboldali ideológiát közvetítőikben – megerősítést találhatnak. Átalakuló társadalmunkban tehát két irányból is fogadókészség mutakozhat a populizmus iránt: az alul lévők reményt és támogatást, a felül lévők pedig stabilizálódást és társadalmi elismerést várnak. A

remény és a társadalmi elismerés alapvetően eleve kommunikációs-szimbolikus természetű. Ami pedig az egyéb elvárásokat illeti, jó néhány politikus találhatja úgy, hogy azok kielégítésének is a kommunikáció, a jól hangzó szó a legkézenfekvőbb és a legolcsóbb eszköze.

Hivatkozások

Csizmadia Ervin 2001. Értéktörítés – avagy hogyan popularizálja a Fidesz a politikai nyelvet. *Népszabadság*, január 14.

„Hervadozik a tőzsde.” 2001. *Népszabadság*, február 16.

Tölgyessy Péter 2000. Háborús észjárás igazgat. Az Orbán-kormány első két éve. *Népszabadság*, június 24.

Jobboldali populizmus – egy nem várt visszatérés

A jobboldali populizmus előretörése nem feleltethető meg minden szempontból mechanikus egyértelműséggel az 1989-es világtörténelmi korfordulónak. Nyilvánvaló azonban, hogy mégis ebben az utolsó évtizedben tört váratlan erővel előre és vált a politikai élet egyik meghatározó jelenségévé. Legutóbb *Jörg Haider* pártjának kiemelkedő választási eredményével és az ezzel a ténnyel egyszerre összefüggő közvetlen kormányrajutási esélyeivel a jobboldali populizmus az európai demokrácia legnagyobb lehetséges kihívásából annak egyik legnagyobb, immár valóságosan akut problémájává vált.

A jobboldali populista pártok már Haider nagy sikere előtt is kiléptek a politika folklorisztikus elemeit színesítő pártok köréből. Sikereik jó ideje minden kétséget kizáró krízisbe, bizonytalan tartalmú és ismeretlen végeredménnyel járó transzformációs folyamatokba sodorták a hagyományos politikai pártokat. A jobboldali populizmus olyan korszakban dezorientálta a demokratikus politika nemzetközi rendszerét, amikor az éppen történelmi léptékű győzelmének örvendhetett volna évszázados ellensége, a szocializmus fölött.

E pártok válságát egyrészt a közéjobb pártok esetében szemléltethetjük legkönnyebben, némi figyelemmel azonban a szociáldemokrácia, sőt a baloldali pártjaiban is tanulmányozhatók a jobboldali populizmus előretörésének relativizáló, nemritkán dezintegráló következményei. Természetes azonban másrészt az is, hogy a populizmus szélesebb értelme az összes politikai mozgalomban kimutatható, sőt, a *populista attitűdök mélyen jelen vannak a társadalmi lét összes alrendszerében*, a művészettől a reklámgig, a sporttól a tömegkultúráig. Ezen értékmentes és közelebből meg nem határozott populizmusok hordozója napjaink mediatizált valósága, amelynek minden lépését a kiszámított, nyomban piaci tényezőként megjelenő tömeghatás szabja meg.

Napjaink teoretikusan természetesen még teljes mértékben le nem írt, egyévesen azonban egyértelműen alakot öltő és érzékelhető mediatizált világa nem oka az új politikai populizmusnak, ezen új politikai, elsősorban jobboldali populizmusa azonban elválaszthatatlan a médiumok világától.

Egy nem közvetlenül a populizmushoz sorolt államférfi például látványos módon elzarándokolt az egyik ismert piacra, hogy ott halat vásároljon (majd, amint megtudtuk a híradásokból), a halat halászié formájában el is fogyasztotta). Az államférfi ezzel példát akart arra adni, hogy az eset előtt nem sokkal

erősen szennyezett folyóból kifogott hal fogyasztható. Hosszabb elemzés nélkül is világos, hogy ennek a történetnek többszörös hírértéke volt a média számára, így komplex és emlékezetes szereplési lehetőséget biztosított az államférfi számára. A mediatisáltság ilyen molekuláris *alap-esettanulmányai* jelentik a kiindulópontot az új jobboldali populizmus és a média különlegesen szoros kapcsolatának megítéléséhez.

A századforduló, majd a húszas évek *eltömegesedett panaszólo kultúrkritikája* groteszk és váratlanul új formában igazolódik egy új társadalom viszonyai között. Az új politikai populizmus jelenségei nem zsúfolhatók be egy irányzatba. Minden valóságos sokféleség figyelembevételével (és azok ellenére is) figyelmünket az elmúlt negyedszázad *jobboldali politikai populizmusának* szenteljük, miközben minden lehetséges összefüggésben szeretnénk felvillantani napjaink populizmusának sokszínűségét és az ebből eredő komplexitását. A populizmus, különösen pedig a mediatisált populizmus nyilvánvalóan nem csak egy politikai irányzat sajátossága. Amint arra nem egy vonatkozásban még vissza is fogunk térni, a jobboldali populizmus számos történeti és strukturális okból mégis *kitüntetett* jelentőségű. E kitüntetett szerep és jelentőség egyébként napjaink politikai történelmében eléggé látható módon igazolódik is. Ezért áll ez a típusú populizmus érdekldésünk homlokterében.

Meglepő, ám egyszerre ugyancsak jól ismert tény, hogy éppen a szóban forgó politikai évtizedben egyik nagy politikai mozgalom vagy párt sem vállalta magát az új társadalmi formációk legszegényebb rétegeinek politikai képviseletét, közelített meg ezt az új, széles csoportot akár egyszerűen a szegénység ténye, akár a gazdasági-strukturális vagy éppen a politikai átalakulás veszteségeinek rendező kategóriája felől. Visszatérő eleme mind a közvélemény-kutatásoknak, mind pedig a választási eredmények elemzésének, hogy a jobboldali populizmus elsősorban az új, aktuális körülmények és feltételek között definiált legszegényebbek és a férfiak mozgalma, illetve pártja.

A jobboldali populizmus hetvenes években induló előretörésének folyamatait a politikai közvélemény a kezdetektől magától értetődő gyanúval és fokozódó bizonytalansággal figyelte. E bizonytalanság fő oka az volt, hogy az 1945 utáni demokratikus politika alapértékéhez és cselekvési mércéjéhez képest a jobboldali populizmus gyakorta túnt jobboldali „extremizmus”-nak, miközben nem egy jel alapján tudatosan különbözött is attól. Magát ezt az előrehaladást folyamatot a fokozódó félelmi csomópontok sűrűsödése, majd a váratlan megrázkódtatások elmaradása felőlét megkönnyebbülés váltakozása tette ki. Mindebben megmutatkozik a jelenkor jobboldali populizmusának új, *valóságos identitása* is. Ez az új jobboldali populizmus egyrészt nem akarja újra lejátszani a közelmúlt jobboldali szélsőségeinek katasztrófális hajótörést szenvedett nyaktörő (elsősorban természetesen mások nyaktát törő) forgatókönyveit. Azzal azonban, hogy markánsan és egyértelműen, az *állhatatlanság sajátos logikájával* lépi át a demokrácia tabuját, mindenképpen a politi-

kai szélsőségek között jelöli ki saját helyét (ami a demokratikus hétköznapiokban gyakran és számos réteg szemében a lehető legtermészetesebb módon tűnik *eleve* extrémizmusnak, s e mindennapi tudat politikai érzékelése működésének megfelelően magától értetődően a közelmúlt jobboldali extrémizmusa folytatásának). E definíció és kategorizáció megalapozottsága nem lehet kétséges, hiszen minden minősített határátlépés, a demokrácia tabujának minden áthágása átmenet nélkül már a szélsőség dimenziójába vezet. Innen nézve, amint már említettük, épül ki az új, jobboldali populizmus sajátos, *oscillatív* arcúlat, hiszen a minősített *határátlépést* részben a határon való ugyancsak váratlan és előkészítés nélküli *visszalépés*, vagy – s ez nem kevésbé meghatározó – a minősített határátlépéshez társított politikai erőszak formáinak elmaradása vagy a várható képest enyhé megvalósítása követi. Az ötvenes-hatvanas években Franz-Joseph Strauss retorikáját sokan tartották hasonlatosnak Hitler retorikájához, hiszen nemritkán megértő a demokrácia tabuját, miközben e határátlépéseket az előzőek szellemében a demokrácia birodalmán belül legitim megnyilvánulásnak nagy száma, illetve a szélsőséges retorikához társított erőszakos magatartás megvalósításának elmaradása követte.

Ez az új attitűd ezért már a kezdetektől fogva alapvetően kettős. Miközben a demokratikus középével és közvéleménnyel szemben a szándékolt határátlépés elmaradhatatlan „eredménye” a szélsőségesként való minősítés, a valódi szélsőséggel szemben ugyanez az önmeghatározás ugyancsak markáns különbséget jelent, hiszen az állandó verbális visszatáncolás és a szélsőséges gyakorlat kikerülése új diskurzushatárt jelöl ki a valódi szélsőséggel szemben.

Ez a kettősség egyszerre logikai és tartalmi ambivalencia. Azért lehetséges, mert szemben a jobboldali extrémizmus összes eddig ismert és a jövőben feltételezhető formájával, a jobboldali populizmus *nem kötődik az extrémizmus egyetlen végő, illetve alapértékéhez sem* (a szóba jöhető lehetőségek a teljesség igénye nélkül: valamely nemzet, vallás, faj, etnikum, utópia, hagyomány vagy anarchia mint végő érték). Az új populizmus tehát egyrészt nem kötődik „metafizikus” módon egyetlen „végő érték”-hez sem, másrészt a maga *következetes állhatatlanságában* az értékeknek jóval eklektikusabb és aktuális helyzetekhez idomítható elegyét képviseli, mint a jobboldali extrémizmus. Tudatosan lépi át a demokratikus teret az extrémizmustól elválasztó, „demokratikus” és tabu-határokat, e pontokon azonban nem marad meg hosszabban, és nyomban újra kiharcolja azt a politikai pozíciót és élmértéget a demokratikus politikai térben, hogy legitim (vagy inkább *fél-legitim*) módon ismét a demokrácia részének tekintse. Miközben saját „diskurzusa”-t fel- és kiismerhetetlenül teszi dinamikus eklektikájával, hiperaktív cselekvéseivel *kierőszakoló és ráerőltető stratégiájával* elfogadhatja magát a demokratikus politika részének úgy, hogy közben tudatosan át meg átlépi a demokratikus politizálás mindenki számára kötelező szerepeit. Szakadatlanul megtöri a demokratikus tabukat, de egyáltalán nem úgy, mint a maga merev

végso értékeihez „metafizikus” módon és görcsösséggel ragaszkodik, s ebben az összefüggésben koherens, sőt következetes jobboldali extremizmus. A jobboldali populizmus minden talat alkalmi előnyökért tör meg, és ugyanolyan előnyökért táncol is vissza a demokratikus legitimitásba. Egyetlen konkrét álláspontoz sem ragaszkodik, bármelyik képes átmenetileg feláldozni a dinamikus politikai mozgás oltárán. A kettősség identitását alapvetően az érdekek kettőssége írja elő.

A demokratikus tabuk állandó megsértésére a saját politikai közönség megszerzése és megtartása érdekében, a demokrácia szabályainak kötelei közé való visszatáncolásra (állandó jogi akciók, a nyilvánosan kimondott szabályok példátlanul energikus visszasívása vagy az önértelmezés állandó ide-oda oszcillálása révén) pedig a demokratikus politikában való részvétel, illetve a valódi extremizmus marginalizálásának érdekében van szükség.

A jobboldali extremizmus a maga merev metafizikus fixációjával alapértékekre épült, ezen értékek mentén automatikusan húzza meg a kirekesztés vonalát. Az ilyen ellenségeképítésnek a jobboldali extremizmus számára minden esetben meg is vannak a maga kézzel fogható következményei. Számára nincsenek következmény nélküli ellenségeképek, a falra akasztott ellenségekép tűzharcba keveredik. A jobboldali populizmusnak nincs ilyen, kizárólagosságra törekvő kirekesztési vonala. Sok oldalt támad és sok oldallal szövetezik. A szimbolikus politika és a retorika eszközeivel magának is fenn kell természetesen tartania állandó ellenségeképeket, mindehhez hozzá kell gondolnunk az egyes kijelentések vagy tettek felelősségétől való visszatáncolás állandó lehetőségeit, valamint azt a lehetőséget is, hogy a jobboldali populizmus a politikai tevékenység más területein (gazdaságpolitika, parlament, bizottságok stb.) rugalmasan tud együtt tevékenykedni akár legnyltabb ellenfeleivel is.

Kézenfekvő következtetés lenne, hogy a jobboldali populizmus kétségtelen felemelkedését e meghatározó, kettős stratégiával hozzuk összefüggésbe. E stratégia, jóllehet tökéletesen újszerű és mindkét szomszédos politikai terület (azaz a közéjobb, illetve a hagyományos jobboldali extremizmus) szempontjából kritikus kihívást jelent, semmiképpen sem nevezhető meg önállóan e felemelkedés okának. Amint gondolatmenetünk következő részeiből még kilálgzik, e felemelkedés meghatározó összetevőjét jelentik mind a kor meghatározó szociális átrendeződései, mind pedig a politikai alrendszer struktúráis meghatározottsága.

A jobboldali populizmus nem hozott létre összefüggő ideológiát vagy ideológiákat. Szellemiségére a jobboldali extremizmus régi és új tartalmának eklektikus szintézise jellemző a jobboldali extremizmus metafizikuson fixált, merev alapattitűdjé nélkül, de úgy, hogy be tudjon nyomulni a jobboldali extremizmus hagyományos politikai tereibe, elsősorban azért, hogy szavazókra tegyen szert a szélsőséges nézetek képviselőinek sorában, és az sem elhanyagolható mozzanat, hogy ezen állandó mozgásban lévő eklektikus szintézis

lehetővé teszi a jobboldali populizmus számára, hogy rugalmasan reagáljon a modern társadalom gyorsan változó eseményeire, és rendre megelőzze politikai riválisait az új politikai és társadalmi témák megragadásában. *Ideológiátlan ideológiája egy heterogén és eklektikus, mindazonáltal jól azonosítható politikai magatartás háttere előtt újszerűnek tekinthető.* Önkényessége, állandóan változó eklektikája, kritikájának tárgyi kidolgozatlansága *posztmodern gondolati csírákra* emlékeztetnek, és releváns módon feleltethetők meg a posztmodern mindennapi tudat attitűdjének (anélkül mondjuk ezt természetesen, hogy a posztmodern gondolkodást a legcélszerűbb mértékben is gyanúba akarnánk keverni a jobboldali populizmussal való intim rokonság miatt). A szemléli háttérhez tartozik a jobboldali populizmus „posztmetafizikus” karaktere, *amőbaszerűen* állandó mozgása az állítások és a tagadások között. Tudásszociológiai szempontból természetesen ez a metafizikátlanság ugyancsak „modern”, sőt „posztmodern” tulajdonság.

A jobboldali populizmus súlyt is fektet arculatának újszerűségére (a „közép”-től önmagát elhatárolva arra, hogy rendre áthágja a „közép” számára kötelező tabukat, a jobboldali extremizmussal szemben pedig arra, hogy provokatívan demonstrálja a társadalom, a választók és a politikai szféra előtt, hogy az ő tabutöréseit nem képes a társadalom olyan egyértelműen kizárással szankcionálni, amint ez a jobboldali extremizmus esetében szükségzerűen történik). Bizonyos értelmezési tartományban ezen az alapon még a háttérbe szorított szélsőjobb kritikáját is elfogadhatjuk, hogy a jobboldali populizmusnak (illetve az azt szimbolizáló konkrét vezetőknél) „nincs meggyőződedes(ük)”.

A politikai arculat kialakításában a jobboldali populizmus nagy energiákkal igyekszik alkalmazkodni a társadalom új értékvilágához, amivel meg is előzi a maga merevségébe beleeragadó jobboldali extremizmust.

Szinkretikus eklektikája részben ebből is adódik, hiszen ehhez az új értékvilághoz hagyományos, sőt szélsőségesen konzervatív alapattitűdű csoportokat társít. *Ez igazi ellentmondás, s azaz is válna, ha a jobboldali populizmus valóban vállalná a tradicionálisat, sőt konzervatív vagy egyenesen reakciós csoportok értékvilágának nyílt s valamennyire is őszinte összeütköztetését.* Mivel ezt nem vállalja, az ellentmondást csak az elemzés állapítja meg, s a valóságos közvetítést a szinkretikus eklektika amőbaszerű oszcillálása helyettesíti a demokrácia kínai falán kívül eső területre és onnan vissza. *Ez az amőbaszerű oszcillálás nem első és nem utolsó alkalommal kerül dolgozatunk gondolatmenetének középpontjába.* E gondolati és gyakorlati logika értelme és érdeklődés világos, mégis fel kell azonban tenni a kérdést egy ilyen, *ennyire* láthatóan kétarcú, ambivalens és gyakorlatilag is szakadatlanul és könnyűszerrel állandóan teleplezhető magatartás további motívumaira. *A gyors siker aligha lehet elégséges magyarázat egy ennyire transzparensen kétarcú politika nyílt válására.* Úgy gondoljuk, hogy a jobboldali populizmus fentebb több

ízben jellemzett alapvető kétarcúsága alapvető *politikai-szociológiai* okra vezethető vissza (amivel magától értetődően nem akarjuk azt mondani, hogy ez a magyarázat maradéktalan és más okokat és motívumokat kizár lenne). E kétarcúság politikai-szociológiai oka az egész modernkori jobboldali kultúra végső és átfogó szociológiai oka, a *periféria* vagy *provincia* (természetesen itt mindkét fogalmat tökéletesen értéktelen módon használjuk) sajátos *modernizációja*. Ez a modernizáció részben a *centrum elleni modernizáció*, részben pedig olyan modernizáció, amely a periféria és provincia életvilágának és értékrendszerének megfelelően nem akarja feladni saját provinciális vagy periférikus értékeit (s a legtöbb esetben azt is feltételezhetjük, hogy lényegében saját modernizációvágyában és modernizációfelfogásának koordinátái között még ezen értékek kényszerű transformációjának, feladásának kényszerével sem szembesül). A jobboldali populizmus magatartásának felszínén megjelenő mindent meghatározó amőbaszerű oszcilláció így (a végső elemzésben) azon alapul, hogy a provincia is modernizálódni akar, át akarja venni a centrumnak azokat a vélt vagy valóságos előnyeit, amelyeket az a modernizációban betöltött szerepe révén szerzett meg, de centrumellenességének következményein kívül még saját identitását sem akarja megváltoztatni.

A jobboldali populizmus minden lehetséges esetben megpróbáltatja azokat a „*gyűlölet*”-jelenségeket, amelyek enélkül sokszor megmaradnának „*ösz-tönös*” aktusnak. Mindenkit meg akar előzni azoknak a gyűlöletfenoméneknek a kifejezésében, amelyekről azt hiszi, hogy szélesebb tömegeket is képesek megragadni. A gyűlöletpolitika meghatározója a jobboldali populizmusnak, annak szimbolikus politikája. A gyűlölet artikulációja sajátosnak illeszkedik a jobboldali populizmus eddig elemzett legfontosabb, meghatározó vonásai közé. *Nemcsak a gyűlölet konkrét célirányossága, a gyűlölet „tárgyai” vezetik ki a demokrácia említett határai közül, de a gyűlölet artikulálása egyáltalán. A már gyakran említett visszatáncolás természetesen erre a területre is vonatkozik, hiszen a tegnapi gyűlöletet a mai átölelés váltja, a tegnapi még alsóbbrendű ellenség országába ma tanulni megy a jobboldali populista lánya (igaz, e szép gesztusnak csak a politikus retorikájában van némi nyoma, az „ellenség” megfelelő oktatási intézményében nem). De a gyűlöletartikulálás a provincia, illetve periféria sajátos mentális struktúrával is összefügg, ennek alapvetően tudásszociológiai okait tudjuk megjelölni.*

A jobboldali populizmus legjellegzetesebb magatartási formája tehát az *amőbaszerű hiperaktivitás*, ami nemcsak a politikai szféra kötelező magatartásformájaként jelenik meg, hanem mint olyan szükségyszerűség, sőt *kényszer* is, ami a jobboldali populizmus állandó határátlépései miatt hol a tabuk átlépésének, hol a tabuk újra való megerősítésének irányában hatnak. Az amőbaszerű hiperaktivitás rendkívül fontos stratégiai és gyakorlati elem, dinamikája állandó cselekvéskényszerbe hozza a politikai szféra rutinszerűen cselekvő szereplőit. Az amőbaszerű hiperaktivitás hiteles lebonyolításában kulcsszerep

jut a „vezér”-nek, aki elsősorban ezért, de természetesen más okokból is, a jobboldali populizmusnak is kulcsfigurája. A vezér azonban legalább annyira *posztmodern „szimulákrum”* is, mint valódi politikai szereplő: mind az intellektuális térben, mind a politikai térben szimbolikusan jártsza el a jobboldali extrémizmus mitologikusá növelt vezér alakjának szerepét.

A jobboldali populizmus Európában és azon kívül, mind tiszta, mind pedig átmeneti formáiban *útban van a politikai partnerség felé*. Heterogén és eklektikus módon egyesíti és összegezi azokat a gyűlölet- és félelemjelenségeket, amelyeket a korszak vesztesei és szegényei artikulálnak. Parazita módon használja ki a mai demokráciák gazdasági, demokráciaelméleti, pszichológiai és más történelmi deficitjeit, ezek artikulálásával hosszú távú együttélésre rendezkedik be a modern demokráciák ma ismert fajtáiban. Eklektikus és önkényes egyesítő törekvéseit elősegíti a mai új világrend egyszerre amorf és kevésbé megformált, mindazonáltal mégis már egészjellegű szerkezete.

Mind a jobboldali populizmus amőbaszerű oszcillálása, mind a gyűlölet-problematika szempontjából meghatározó az irányzat (vezéreknek) sajátos *verbalitása*. Aligha tévedünk, ha ezt az alapverbalitást szociológiailag ugyancsak a provinciális-periférikus modernizáció alapvető intellektuális és kognitív meghatározásaival hozzuk kapcsolatba.

Ez az alapverbalitás feltűnően igénytelen, nemcsak a társadalom intellektuális, de a politikai diskurzusának szintje alatt is van, nem csoda, ha ebből az *alap-igénytelenségből* oly közeli a szélsőségekbe való átcsapás.

Igy a populista retorika minden idegent bármikor támad, mert idegen (vagy azért, mert „nem akar integrálódni”). Itt a politikai tartalom nyugodtan nélkülözhet mindenfajta valóságreferenciát, ezek a kijelentések egyszerűen „*logikai*” következményei az illető szubjektum definíciójának („ha idegen, nem akar integrálódni”). Ha ugyanezen a szinten a jobboldali vezérnek a baloldallal támad konfliktusa, az ellenfél megjelölhető bizonyossággal rögtön „kommunista” lesz, függetlenül konkrét biográfiájától. Nem a politikai irány (ami egyértelmű), de a provinciális-periférikus életvilág magyarázza a jobboldali populizmus (természetesen ugyancsak amőbaszerűen oszcilláló) azonosulását a második világháború nemzeti szocializmusának elemeivel és szereplőivel. Ebben a vonatkozásban nemcsak a provinciális életvilág, de az identitás módosítását meg *nem* kívánó modernizáció attitűdjét is világosan felismerhetjük.

A jobboldali populista alapretorika e szimplicista igénytelensége azonban e retorikának *csak alapszöveve*. Erre az alapszövevre illeszti az irányzat a *szemantikai csúsztatások* sajátos, jobboldali populista rendszerét. E szemantikai csúsztatások (amint a „csúsztatás” fogalma ezt már jórészt tartalmazza is) *kapcsolatot teremtenek két szemantikai tér (s ezzel, ami természetesen mindig, csak nem véletlen, kapcsolatot teremtenek a politikai demokrácián belül és az azon kívül lévő szféra) között. A szemantikai csúsztatás természetesen*

kétértelmű és ez a kétértelműség realizálja az igénytelenség bázisán kiépülő jobboldali populista diskurzust.

A szemantikai csúsztatások számos komplexebb esetére gondolatmenetünk során még visszatérünk. A nemzeti szocialista típusú „politikai” és háborús bűnökbe torkolló katonáskodás és a harctéri vitézség egybecsúsztatása a szemantikai tér ilyen manipulálásának egyik alapesete. S természetesen ilyen szemantikai egymásbecsúsztatás mondjuk a „zsidókérdésről” egyáltalán folytatható vita lehetőségének alapkérdése, hiszen ez az eset klasszikusan egyesít magában két szemantikai lehetőséget.

A jobboldali populizmusnak komoly esélyei vannak arra, hogy a jelen és talán a jövő egyik integráló politikai irányává fejlődjön. Amőbatermészetének megfelelően képes lehet szervesen befészkelődni az új „stílusú” politikai közegbe. Ehhez tartozik, hogy a politikai változások „ingája” lerövidül, a baloldali politika számos változata napjainkban már nem jelenik meg valóban választható alternatívaként. Ez a lerövidülő politikai inga szinte középső helyzetet tud biztosítani a jobboldali populizmus egy-egy lehetséges „népszerű” változatának. A jobboldali populizmus az új politikai világrend *establishment*jeinek legnagyobb, átfogó ellensége lehet, egyben azonban a maga parazita módján hosszú távon is együtt élhet ezekkel az *establishment*ekkel. Ebbe az irányba mutat, hogy a jobboldali populizmus marginalizálhatja a jobboldali extrémizmust és súlyos válságba sodorja a mérsékelt jobboldalt. *Úttan van egy új politikai-strukturális hely kialakítása felé az egykori mérsékelt jobboldal és az egykori jobboldali extrémizmus között.*

A politika színpadán egyre határozottabb alakot öltő jobboldali populizmus ezer szálon kötődik a globalizáció viszonyaihoz. Ez nem jelenti azt, hogy ne lehetne beszélni globalizáció előtti jobboldali populizmusról (ennek elemzése érdemes klasszikusa lehetne a már egyszer említett Franz-Joseph Strauss, az ő gazdaságpolitikájának példája bizonyíthatja azt is, milyen közel kerülhet egy klasszikus, globalizáció előtti jobboldali populista politikus a globalizáció korai formáihoz), de nem jelenti azt sem, hogy a mai reprezentatív jobboldali populista kizárólag a globalizáció elemeiből építkezne. A globalizáció olyan világ, amely erendően a politikai keretek maradéktalan demokratikus felépítettségéből indul ki, ami azonban éppen a globalizáció funkcionális meghatározottságaiból kiindulva igen gyakran teljesen elszakad a demokratikus ellenőrzöttségétől. A politológiai irodalom ezt „demokratikus deficit”-ként írja le. Bizonyos helyzetekben valóban lehet is „deficit”, más helyzetekben olyan, elsősorban a funkcionális viszonyok diktálta demokratikus legitimációhiány, amelyek kifogyhatatlan politikai nyersanyaggal látják el a reprezentatív jobboldali populista vezért. Számára a globális gazdasági viszonyok a világot behálózó pénzügyi érdekszoptok uralkmának fényes bizonyítékát jelentik, a gyakran áttekinthetetlen, s mindenképpen sebesen változó viszonyok a „normál” átlagpolgár és közember vesztes helyzetének okaként

jelennek meg. A globalizáció általános hozzáférhetőségében felbukkanó egyenlőtlenségekre összpontosít, s az abban ténylegesen munkáló hatalmi elhatározásokból megszülető döntéseket általánosítva a globalizáció viszonyait új hatalmi centrumnak írja le. Egyenesen kapóra jön számára, hogy a globalizáció nem képvisel értékeket és nem hirdet meg kulturális tartalmakat.

Sajátosan „értékközpontú”, de természetesen *imitatíván* értékközpontú politizálása önmagában is olyan elem, ami kiemeli a jobboldali populizmust és mindenkor pártját a pártaletta értékre vonatkoztatott szűrőeségéből, hiszen épp a globalizáció (és annak konkrét monetarista realizációja) miatt a nagy pártok elsősorban nem értékhardozóként, hanem gyűjtőszervezetekként jelennek meg a társadalom előtt, értékekről elsősorban akkor nyilatkoznak meg, amikor valamely számottevő értékcsoporthoz (így „szociális” érzés, „szabadelvűség”, „kereszténység” vagy „nemzetiesség”) a politikai harc hevében ki akarják zárni őket).

A jobboldali populizmus a jelen globalizációjának gyakran valóban áttekinthetetlen viszonyait fogalmazza meg jól formált fél- vagy negyed-igazságokkal. Mivel a funkcionális folyamatok valóban hordoznak hatalmi és egyenlőtlenségi viszonyokat, a fél igazságok stratégiája bizonyára még több eredménnyel kecsegtet, mint a globalizáció előtti viszonyok között. A jobboldali populizmus sajátos diskurzusról már megállapíthatuk, hogy alapszöveve rendkívül igénytelen, valamint hogy amőbaszerű oszcillálásának alapvető módszere a szemantikai csúsztatások sajátos technikája. Nos, a globalizáció viszonyai között ezen alapsajátosságokhoz járulhat a *globális komplexitás* leegyszerűsítésének funkciója is. Nem csoda, ha az európai jobboldali populizmusok járnak a globalizáció leegyszerűsített kritikájának élén, illetve pillantják meg a globalizációban saját politikai legitimációjuk új bázisát.

A globalizációra sokban emlékeztetően alakulnak a reprezentatív jobboldali populizmus új koordinátái az *integráció* folyamatainak horizontja előtt is. Ebben az összefüggésben minden olyan konkrétum szerepet játszhat, ami egy integrációs folyamat során a közösségi „saját” fennhatóságból az „idegen” fennhatóságába kerül át, legyen az a munkamegosztás, a szociális rendszerben való részvétel, a kultúra idegenülése, vagy elidegenítése, a bevándorlás vagy éppen a munkahelyek olyan megszűnése, amellyel egy időben számos „idegen” dolgozik abban a társadalomban.

Európa, különösen pedig az egykori szocialista blokk számára az a különleges helyzet jutott osztályrészül, hogy a *globalizáció és az integráció* folyamatai igen közel esnek egymáshoz, sok esetben gyakorlatilag egybe is esnek. Mindez meghatározza, hogy a jobboldali populizmus is számos esetben így is ugyanazon átfogó jelenséggént kezeli a globalizációt és az integrációt, kritikáját is együttesen fogalmazza meg. E kritika lényege talán nem a jobboldali populizmus legmélyebb gondolata, mindenképpen azonban a jelenben artikulált legnagyobb hatású gondolat az *idegenellenesség*. S ha a migráció-

probléma valóságos méreteit, s a globalizációban megvalósuló valóságos társadalmi viszonyokat, a globalizáció előnyeinek és hátrányainak valóságos megoszlását elfogultság nélkül vizsgáljuk, a helyzet (s benne a jobboldali populizmus aktuálisan felemelkedő alakja) a maga komolyságában áll előttünk.

Le Pen választási sikerei, Haider pártjának spektakuláris kormányra kerülése után az 1945 utáni jobboldali populizmus történetének új fejezete kezdődik. A nyugodt tudományos reflexió számára világos, hogy ez a hatalomrajtatás ha nem is volt magától értetődően belekódolva az események menetébe, valóban meglepőnek sem mondható. Miközben a tudományos megközelítés hosszan fejtheti ki majd, hogy az 1945 utáni európai demokratikus politika kizárólagosan a jobboldali extrémizmus eltérő formáira összpontosított és elmulasztotta a jobboldali populizmus csendes (?) felemelkedésének kielégítő értelmezését, a gyakorlati politika egy sor cselekvési nehézség elé kerül, amelyeket a jobboldali populizmust már eleve meghaladottnak tekintő büszke folyamatok, mint például az európai integráció, csak tovább nehezíthetnek. A demokratikus politika nem állhat át a jobboldali populizmus önazonosságának megfelelő politikára. Nem követheti hajlékonyan a délelőtti extremista, délutáni demokratikus populisták tánclepeit. A jobboldali populizmus teljes kirekesztésére irányuló akarat korrekt. Igazi sikerre azonban csak akkor vezethet, ha eközben csökkenteni lesz képes azoknak a problémáknak és deficiteknek a terheit, amelyek a jobboldali populizmus „igazságai”-t kiteszik, és ezáltal választási sikereihez vezettek. Európa egységének igazi próbája ez. Ha ugyanis lesz egy olyan Európa, amelyik Haiderre hivatkozva megkönnyebbülve fogja késleltetni az integrációs folyamatot, a jobboldali populizmus még további tért nyerhet. Ha azonban egy egységes európai magatartás éppen hogy fel tudja gyorsítani ezt a folyamatot, a jobboldali populizmus igazt arca hamar lelepleződhet. Mintha a sors különös iróniája dolgozna abban, hogy abban a periódusban, amikor a jobboldali populizmus meghatározó új vonásai kezdenek a társadalom számára transzparenssé válni, ugyanez a politika és világkép új funkciókat volt képes találni önmaga számára. Az amöbaszerű oscillálás, a demokratikus politikai tér világos határain át való ki- és beikázás összetelálkozott az új elzárkózás, az új kisemberei önzés azon attitűdjével, amelyek a globalizáció realitásaként jelentettek új politikai félelmet az egyes érintett társadalmaknak.

A jobboldali populizmus korrekciós elemzése számottevő hozzájárulást jelenthet annak a kérdésnek a megoldásához is, hogy milyen transzformációkon ment keresztül a hagyományos politikai „jobb” és „bal” az elmúlt évtizedben, illetve az elmúlt évtizedet követően előkészítő korábbi folyamatok során. E kérdés megoldásának talán legnagyobb akadályát pillanatnyilag az, hogy egyszerre is ráadásul egy csapásra kívánják megoldani. Márpedig a kérdés komplexitása az ilyen kísérleteket már eleve lehetetlenné teszi. A jobboldali populizmusnak számos szempontból kapóra jön a „jobb” és a „bal” fogalmá-

nak relativizálódása, ez mind a sokoldalú politikai kritika, mind önmaga meghatározása szempontjából alapvetően pozitív tény. Mindez az áttekinthetőség felé haladó politikai tér azonban nem elég erős ahhoz, hogy „jobb” és „bal” viszonylagossá válásából a jobboldali populizmus azt a következtetést vonja le, hogy *ön maga ne a jobboldali irányába lépje át rendszeresen a demokratikus játékszabályok határvonalát...*

Ez az attitűd jól példázza a korábbiakban már felvetett szemantikai csúsztatások rendszerét és logikáját. Az igénytelenség diszkurzus alapján működő szemantikai csúsztatások magukban foglalják a jobboldali populizmus attitűdjének meghatározó határátelépéseit. A határátelépés ténye teljesen egyértelmű. Egyértelmű a külső szemlélő számára, de egyértelműnek kell lennie a politikai klientúra számára is, hiszen a demokratikus szférából a szélsőség szférájába való rendszeres átlépés ennek a politikai iránynak az identitásalkító specifikuma. A minősített határátelépések e pártok és vezérek első számú vonzeréjét alkotják. A szemantikai csúsztatás olyan helyzetek létrehozására törekszik, amelyben a nyilvánvaló (és identitásképző) határátelépés vagy formálisan nem tűnik annak (miközben a kilépés szándéka áttetszik a formális korrektségen) vagy pedig (és erre is van példa) a valóságos határátelépést, éppen a szemantikai csúsztatás eszközével, a bátor kritika, a leleplező igazmondás aktusának adja ki.

A szemantikai csúsztatás nemcsak élő kettősség, de élő paradoxon, egyben az egész politikai identitás alapja is, amelynek mindezzel a kettősséggel együtt minden pillanatban transzparensnek kell lennie a teljes politikai klientúra előtt. Így gyököri elem az úgynevezett Auschwitz-Lüge felvetésekor „gondolatrendőrség”-ről vagy „boszorkányüldözés”-ről beszélni, nem is beszélve a „külföld” parancsainak kényszerű követéséről. Ez klasszikus példája a támadó, kritikai jellegű határátelépésnek. Szerencsés alkalom a jobboldali populizmus számára, hogy ha legalábbis általánosságban olyan mozzanatra talál, amely ezt a kritikai elemet akárcsak minimális mértékben is alátámasztja. Egy ország *establishmentjének* egy konkrét helyzetben megmutatózó idegensége, netán féltelme, mondjuk a közvetlen demokrácia intézményével szemben, jó alkalom lehet a határátelépő szemantikai csúsztatás valódi kritikának való feltüntetésére, egyenesen az „igazságosság” elvének nyilvános képviselésére. Hasonló eset a modern politikai diszkurzusban alapvető tárgyi-funkcionális (nem kizárható módon azonban partikuláris érdekek diktálta) okokból kizárt „nemzet” felértékelése. A „nemzet” visszahozatala adott tárgyak vitájában (így a bevándorlás esetében például) lehet olyan konkrét határátelépés, amelyik más, általános vonatkozásában, a fennálló diszkurzus kritikájának szerepében is tetszeleg. A végrehajtó hatalom valamely szintű birtoklásába került jobboldali populisták visszáselesek mentségére gyakran merül fel az „igazságosító” elem, hogy mások uralma után számukra már „nem is maradhatott” más eljárás és módszer.

A mediaticizációnak a bevezetőben említett jelentősége, kiegészítve a jobboldali populizmusnak a modern információk technológia iránti érzékenységével, éppen a szemantikai csúsztatás igazi természetének ismeretében kerül valóban a helyére. Sem a mediaticizáció, sem pedig a modern információk technika nem önmagában és nem általában játszik ilyen döntő szerepet a jobboldali populizmus identitásában, stratégiájában és sikerében. A szemantikai csúsztatások rendszere és logikája az, amelyek sikeresen mediaticizálódnak, és kerül a modern információk technológia közegébe. A mediaticizáció és a modern információk technológia csak közvetíti, felerősíti a szemantikai csúsztatásokat. A szemantikai csúsztatások szolgáltatába állított média új politikai tényező, természetesen olyan „kivételes” mozzanat, amelyet „normalitás”-ként kell átélnie a társadalomnak. Ezen a ponton lép működésbe a sajátos médiaeffektus, hiszen a kritikai attitűdnek álcázott valóságos politikai határátlépés bármiféle artikulálása kifejezetten és egyértelműen előnyös – a média forgalmának is.

A szemantikai csúsztatás karaktere egyre alaposabb ismertetésének azonban nem szabad azt a látszatot keltenie, mintha a demokrácia határain ki- és be történő mozgás, az amőbaszerű oszcilláció abban az értelemben is egy új nyelvhez vezetett volna, hogy a szemantikai csúsztatások „finomítottak” volna a hagyományos szélsőjobboldali fogalom- és szótárt. Nos, erről – az amőbaszerű oszcilláció természetes mérséklő hatásain kívül – nem lehet szó. Időről időre a régi szélsőséges nyelv összes toposzáinak elő kell jönnie, hogy a szemantikai csúsztatásokon alapuló önazonosság a maga extrémista pólusain is meg tudjon újulni. Alig van ezért olyan, klasszikusan szélsőjobboldali toposz vagy frázis, amelyek az amőbaszerű oszcilláció higanymozgásának valamelyik fázisában ne jelenne meg a jobboldali populizmus szótárában.

Feltétlenül a jobboldali populizmus felemelkedéséhez tartozik a klasszikus szociológiai értelemben vett ipari társadalomnak posztindusztriális társadalomba való átmenete. Ebben az összefüggésben nemcsak a nyilvánvaló szociológiai kapcsolatokra gondolunk (s ezek között számos társadalmi csoport helyzetének döntő megingására), de a társadalmi lét és milió elemeinek olyan összekeveredése is, mint amilyen például a „jobb” és „bal” fogalmainak szemantikai eltolódása, ami – más, hasonló nagyságrendű változásokkal együtt – megteremtette a jobboldali populizmus szemantikai csúsztatásokra alapozott létfarmját.

Nemcsak a retorikának, hanem a tetteknek is megvan a maguk szemantikai csúsztatása. Miközben a jobboldali populizmus része a demokratikus politikai rendszernek, reprezentánsai a maguk gyakorlati lépéseivel is kitancolnak a demokrácia partvonalán. A jobboldali populizmus vezéralakjainak nemzetközi politikája, Le Pen egymáshoz közel álló időpontokban való utazása Szerbiába, Törökországba, Magyarországra és Romániába olyan gyakorlati lépés, amelynek helye a tettek szemantikai csúsztatását tekintve nem a mérsé-

kelt, de szélső pólusba való „gyakorlati” kitancolással egyenlő. Ha az ilyen magatartás kontextusában Le Pen önmagát még a harcoló Jeanne d'Arc-kal hasonlítja össze, a gyakorlat szemantikai csúsztatása átmegy ismét a nyelv szemantikai csúsztatásába.

Egy az eddigieknél jóval átfogóbb teoretikus magaslatról nézve a jobboldali populizmus a nagy politikai irányzatok és családok (elvi vagy gyakorlati okok folytán realizálódó) hiányosságainak, deficitjeinek széles sorából is nyeri a maga vitalitását. A reprezentatív demokrácia, mint társadalmi berendezkedés, egyrészt végső, hatalmas történelmi korszakok rendkívüli jelentőségű eredménye, másrészt azonban kiindulópont is, olyan új történelmi tér, ami az öröklött és az állandóan újratermelődő problémák hatalmas sorával néz szembe. A természetes módon plurális európai demokráciának azonban nincs maradéktalanul optimális politikai irányzata. A versengő politikai ideológiák és ajánlások egy része, így magát a jobboldali populizmust is megalapozó konzervatív és nacionalista irányok, tudásszociológiaiailag alkalmatlanok, olyan mértékben támaszkodnak a hamis tudat alapelemeire. A politikai ideológiák és ajánlások másik része a gyakorlatban az egyetemes progresszióknak és a nembeli fejlődésnek csupán részleteit képesek megragadni. A szocialistikus irányzatok konkrét ajánlásai nem triviális módon állnak szemben a társadalmi gyakorlat alapjaival, a politikai hatalom illegitim megragadásának eredendő bűnéről nem is beszélve. A liberális típusú ideológiák és ajánlások felszabadítják a társadalmi cselekvést, de ösztársadalmi opciókat körvonalazni nem képesek. A modern demokrácia olyan pluralizmus tehát, amelyben eredendően hiányos ideológiák és ajánlások versengenek egymással. A jobboldali populizmus ezekből a hiányokból is él.

A jobboldali populizmussal foglalkozó internetes indexek egyikén valaki a következő reflexiót fűzte e jelenséghez: „Nem olyan, mintha politika lenne, de mégis az.” Olybá tűnik, az indexnek ez a levelezője fejen találta a szöveget, s egyben meg is ragadta a jobboldali populizmus szemiotikai csúsztatásokon alapuló identitásának lényegét.

E többszörös identitás talán legmélyebben problematikus oldala az, hogy a provinciális modernizáció küldetésének jegyében fellépő jobboldali populizmus a maga szerény, konkrét „polgári” céljainak elérése érdekében nyúl a gyűlölet és az extrémizmus eszközeihez. Ezt nagy árnak tekintjük a szolid polgári nyugalom kiharcolásáért vagy megtartásáért.

Hivatkozások

Jelen dolgozat többszörösen átdolgozott és bővített változata a szerző jobboldali eszmétörténettel, a pozitív metafizikával és a fasizmuselmélettel kapcsolatos eddigi kutatásainak. E kutatások az A.k.u.k. világrend aláíró

Bécsben (Budapest 1978.), a *Der Tod der k.u.k. Weltordnung in Wien* (Wien-Graz-Köln 1986.), valamint az *Against New Metaphysics* (Studies on Positive Metaphysics and Everyday Consciousness. Cuxhaven – Dartford 1996.) című könyvekben, valamint a következő tanulmányokban jelentek meg: „...toter Akt oder Lebensvollzug?...Karl Mannheim über „Lebensdistanzierung“ und „Reprimitivisierung“. In: *Karl Mannheims Analyse der Moderne*. Jahrbuch für Soziologiegeschichte. Mannheims erste Frankfurter Vorlesung von 1930. Edition und Studien. Herausgegeben von Martin Endress und Ilja Srubar. Opladen, 2000. 197–212.; Haider a kapuk mögött. *Élet és Irodalom*, 2000. június 9.; Méreget a XX. század. In: *Múltunk*. 2000. 1. szám 127–131.; Über das neue Phänomen des Rechtspopulismus. In: *Anachronia*, Nr. 5. Oktober 1999. 154–165.; Negativer Universalismus als die Eigenart von Hermann Brochs Philosophie. In: *Hermann Broch. Perspektiven interdisziplinärer Forschung*. Herausgegeben von Árpád Bernáth, Michael Kessler und Endre Kiss. Stauffenburg Verlag, Tübingen 1998. 3–16.; Friedrich Nietzsche a modern demokrácia teoretikusa. In: *Pro Philosophia Füzetek*, 1998. 15–16. szám 35–50.; Kísérlet a jelenkor jobboldali populista jelenségének értelmezésére. In: *Európai Unió – Regionalizmus – Szuverenitás*. IV. Országos Politológus Vándorgyűlés. Székesfehérvár 1998. 361–366.; Reconstructing Positive Political Metaphysics. In: *The European Legacy*, 1997. Vol. 1. No. 6, pp. 2185–2198.; Elias Canetti's „Masse und Macht“ in methodischer Sicht. In: *Autobiographie zwischen Fiktion und Wirklichkeit*. Herausgegeben von Penka Angelova und Emilia Staitschewa. St. Ingbert 1997. 223–232.; Der grosse Konflikt in der Modernisation. Die Quelle der neuen Probleme in der Heimat. In: „...als hätte die Erde ein wenig die Lippen geöffnet...“ Topoi der Heimat und der Identität. Herausgegeben von Peter Plener und Péter Zalán. (Budapester Beiträge zur Germanistik. Nr. 31. Budapest 1997. 31–52.; Anti-Semitism as a This-Worldly Metaphysics. In: *Against New Metaphysics*. Studies on Positive Metaphysics and Everyday Consciousness. Cuxhaven–Dartford 1996. 29–36.; Heidegger's Nietzsche and the Third Reich. In: *Against New Metaphysics*. Studies on Positive Metaphysics and Everyday Consciousness. Cuxhaven–Dartford 1996. 37–48.; Die Entlassung aus den Mythen und die Notwendigkeit der Emanzipation. In: *Mitteleuropäischen Mythen und Wirklichkeiten*. Ausformungen – Bedeutungen – Standortbestimmungen. Herausgegeben P. Gerlich, K. Glass, B. Serloth. Wien–Torun 1996. 81–92.; Wahrheit und Tragik der Anarchie. In: *Hermann Broch oder die Angst vor der Anarchie*. Herausgegeben von Wilhelm Petrasch und John Pattillo-Hess. Wien 1993. 47–53.; A fasizmus egy metaelméletének problémájáról. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1993. 1–2. szám 377–381. Max Horkheimer und die Denkstruktur der positiven politischen Metaphysik. in: *Wissenschaftliche Zeitschrift*, Halle, 1992. 6. szám 55–58.; Die Stellung der Nietzsche-Deutung bei der Beurteilung der Rolle und des Schicksals Martin Heideggers im Dritten Reich. In: *Zur philosophischen*

Aktualität Heideggers. Band 1. Philosophie und Politik. Herausgegeben von Dietrich Papenfuss und Otto Pöggeler. Frankfurt am Main 1991. 425–440.; Bibó István politológiai triptichonja – különös tekintettel a „német hisztéria“ rekonstrukciójára. in: *A magyar gondolkodás 1944 és 1948 között*. Szerkesztette Kiss Endre és Tütő László. Budapest 1990. 7–26.; A pozitív politikai metafizika rekonstrukciója. *Valóság*, 1989. 6. szám 28–39.; Fasizmus és irodalom. *Nagyvilág*, 1985. 7. szám 1093–1095.; Történelem és társadalom-lélektan. Bibó István fasizmusmagyarázata. *Valóság*, 1984. 9. szám 42–49.; Nietzsche, Baumeier avagy egy teljes fasiszta metafizika problémája. *Valóság*, 1982. 9. szám 71–79. Fábry Zoltán és Gaál Gábor – a fasizmus magyar kritikái. in: *A magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között*. Budapest 1982. 134–158.

– Magától értetődik, hogy a felsorolt tanulmányokban között irodalom a jelen tanulmány eszméi kidolgozásánál is szerepet játszott. Ezen a szakirodalmon kívül e tanulmány anyagához közvetlenül a következő források járultak még hozzá:

International Affairs, Ápril 1997;

Le Monde diplomatique, 1998. április; 1998. május; 2000. október;

Der Spiegel, 1998. 42.;

Libération, 1998. november 20.;

Time, 2000. február 14.